

2013-2017-жылдардын мезгилине

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫН

ТУРУКТУУ ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ

ЖОЛ КАРТАСЫ – АЛКАКТЫК ДОКУМЕНТ

БИШКЕК – 2012

МАЗМУНУ:

БИРИНЧИ БӨЛҮК: МАМЛЕКЕТТИ САКТОО ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДЫН ИЙГИЛИКТҮҮ ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗДЕРИН ТҮПТӨӨ

1-глава. КЫРГЫЗСТАН ЖАНА УЧУРДУН ТАЛАПТАРЫ

- 1.1. Артыкчылыктарсыз өлкө же “аман калуу” режиминдеги жыйырма жыл
- 1.2. Апрель революциясынан кийинки күтүүлөр жана чындык
- 1.3. Жалпы улуттук өнүгүү долбоору
- 1.4. Түзүүчүлүктүн беш жылдыгы 2013-2017: мамлекетти сактоо жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүшүнүн негиздерин түптөө

2-глава. МЫЙЗАМДУУЛУК ТУРУКТУУЛУКТУН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЕКЕМДИГИНИН БАШКЫ ФАКТОРУ КАТАРЫ

- 2.1. Укуктук мамлекетти түзүү
- 2.2. Конституциянын жана мыйзамдардын туруктуулугун камсыз кылуу, алардын потенциалын жүзөгө ашыруу
- 2.3. Эркин демократиялык шайлоолорду камсыз кылуу
- 2.4. Коррупцияга каршы күрөшүү
- 2.5. Мамлекеттик башкаруунун ишке жөндөмдүү системасын түзүү
- 2.6. Сот органдарын реформалоо, алардын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу
- 2.7. Укук коргоо органдарын реформалоо, алардын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу
- 2.8. Улуттук коопсуздуктун комплекстүү системасын калыптандыруу
- 2.9. Аскердик коопсуздукту камсыз кылуу
- 2.10. Тышкы саясатты жаңыча түшүнүү

3-глава. ЭЛДИН БИРИМДИГИ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮ САКTOONУН ЖАНА ИЙГИЛИКТҮҮ ӨНҮГҮҮНҮН ШАРТЫ КАТАРЫ

- 3.1. Этностор аралык ынтымакты камсыз кылуу , жарандык улутту түзүү
- 3.2. Мамлекеттик-конфессиялык жана конфессиялар аралык өз ара мамилелерди оптималдаштыруу
- 3.3. Сөз эркиндигин камсыз кылуу жана мамлекеттик маалыматтык саясатты калыптандыруу

4-глава. ЭКОНОМИКА ЭГЕМЕНДИКТИН ЖАНА УЛУТТУК КООПСУЗДУКТУН БАШКЫ ФАКТОРУ КАТАРЫ

4.1. Жеке мүмкүнчүлүктөргө таянуу

4.2. “Жол картасы” жана азыркы дүйнөдөгү Кыргызстандын орду

5-глава. СОЦИАЛДЫК МИЛДЕТТЕРДИ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРДҮ ЧЕЧҮҮ

5.1. Билим берүү системасын реформалоо

5.2. Саламаттыкты сактоону реформалоо

5.3. Калкты социалдык коргоонун жана пенсия менен камсыз кылуунун натыйжалуулугун жогорулатуу

5.4. Маданий чөйрөнү түзүү, спортту өнүктүрүү жана жаштардын демилгелерин колдоо

5.5. Үй-бүлөнүн ролун жогорулатуу жана гендердик өнүгүү

**ЭКИНЧИ БӨЛҮК: 2013-2017-ЖЫЛДАРГА КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ**

6-глава. МАКСАТТУУ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК БАГЫТТАР

7-глава. ТУРУКТУУ ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ ЖАНА МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК
ТУРУКТУУЛУК

7.1. Монетардык саясат

7.2. Фискалдык саясат жана мамлекеттик карызды башкаруу

7.3. Тышкы экономикалык саясат

8-глава. БИЗНЕС-ЧӨЙРӨНҮ ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КЛИМАТТЫ ЖАКШЫРТУУ

8.1. Салык жана бажы саясаты

8.2. Инвестициялык саясат

8.3. Чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүү

8.4. Мамлекеттик активдерди башкаруу жана мамлекеттик жеке өнөктөштүк (МЖӨ)

9-глава ФИНАНСЫ СЕКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮ

9.1. Банк сектору

9.2. “Чоң акча” түзүү долбоору

9.3. Төлөм системасы

9.4. Чакан каржылоо

9.5. Камсыздандыруу ишмердүүлүгү

9.6. Өкмөттүк эмес пенсиялык фонддор

9.7.. Баалуу кагаздар рыногу

10-глава. ЭКОНОМИКАНЫН СТРАТЕГИЯЛЫК ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

10.1.. Агроөнержай сектору

10.2.. Энергетика

10.3. Кен казып алуу

10.4.. Транспорт жана коммуникациялар

10.5. Туризм жана кызмат көрсөтүү индустриясы

11-глава. УЛУТТУК ДОЛБООРЛОР

12-глава. КҮТҮЛГӨН НАТЫЙЖАЛАР

БИРИНЧИ БӨЛҮК: МАМЛЕКЕТТИ САКТОО ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДЫН ИЙГИЛИКТҮҮ ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗДЕРИН ТҮПТӨӨ

1-глава. КЫРГЫЗСТАН ЖАНА УЧУРДУН ТАЛАПТАРЫ

Кыргызстан тез өнүгүп бараткан жаңы дүйнөдө өз ордун табууга тийиш. Соңку жылдары Кыргызстандын коомдук, саясий жана экономикалык турмушунда өлкөнүн келечегин аныктай турган маанилүү өзгөрүүлөр болуп жатат. Жергебизде көз карандысыз жана кубаттуу, гүлдөп өнүккөн мамлекетти куруу үчүн Кыргызстандын эли эң кымбат кун төлөдү.

Көптөгөн эл аралык эксперттер жана байкоочулар мурдагыдай эле биздин өлкөнү “аракетке жөндөмсүз” мамлекеттердин катарына кошуп жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн келечегине күмөн санашат. Бир катар изилдөөлөрдүн маалыматы боюнча эгерде кыйратуучу тенденцияларды, өзгөчө экономикалык чөйрөдө, ошондой эле этностор аралык жана конфессиялар аралык көйгөйлөрдү жоюу боюнча чечкиндүү чаралар көрүлбөсө Кыргызстандын аймагында жакынкы 10-15 жылдын ичинде бир нече өзүнчө мамлекеттик түзүлүштөр пайда болушу мүмкүн.

Кыргызстандын жаңы тарыхында мамлекеттүүлүктү калыбына келтирүүгө, өз экономикасын түзүүгө жана улуттук маданиятты кайра жаратууга алгачкы кадамдар XX кылымда мурдагы Советтер Союзунун курамында жасалган. Элибиз совет мезгилинин учурунда көптөгөн өнүгүүгө жетишкен, бирок ал заман кайра кайтпас болуп кетти.

Тилекке каршы, соңку мезгилде жүргүзүлүп жаткан мамлекеттик саясат ырааттуулугу менен айырмалана албады жана мамлекеттүүлүктү чыңдоого көмөк көрсөтө алган жок.

1.1. Артыкчылыктарсыз өлкө же “аман калуу” режиминдеги жыйырма жыл

Мурдагы СССР ыдырагандан кийинки жыйырма жылда Кыргызстандын эли “жан багуу” мезгилинде жашады. Бул мезгилди “жоголгон мүмкүнчүлүктөр” мезгили деп атоого болот. Кыргызстандыктардын бир нече муундарынын эмгеги менен түзүлгөндөрдүн бардыгы кыйрады жана унутулду. Ошол эле мезгилде өнүгүүнүн көптөгөн кеңири реклама кылынган долбоорлору өлкөнү алгачкы эки президент башкарган мезгилде мамлекетти башкаруунун натыйжасыздыгынан, коррупциядан, ошондой эле айрым мамлекеттик түзүмдөрдүн криминалдашуусунан улам максатына жеткен жок.

Мамлекеттик саясаттын ыраатсыздыгы жана максатка багытталбагандыгы экономиканын артыкчылыктуу секторлорун өнүктүрүүгө көмөк көрсөткөн жок.

Мунун кесепетинен СССРдин мурдагы көп башка республикаларынан айырмаланып, Кыргызстан 20 жылдын ичинде дүйнөлүк экономикалык процесстерде өзүнүн татыктуу ордун таба алган жок. Кыргызстандын экономикасы өз алдынча боло албады, ал тургай борбордук-азия регионунун же КМШнын курамдуу бөлүгүнө шайкеш келе албады.

Апрель революциясына чейин эле эл аралык изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча Кыргызстан 2009-жылдын жыйынтыгы боюнча КМШдагы эң кедей мамлекеттердин бири болгон. Бүтүндөй калктын 32%га жакыны же 1,7 млн. ашуун адам кедейликтин чегинен төмөн жашаган, алардын ичинен 76%ы айыл жеринде жашаган; расмий баа берүүлөр боюнча жумушсуздук деңгээли 8%дан ашып кеткен, расмий эмес баа берүүлөр боюнча 14-16%га жакынды түзгөн.

Жогоруда саналган, ошондой эле көптөгөн башка факторлор жакынкы мезгилге чейин колдонулуп келген мамлекеттик башкаруу системасы мыйзамдуулукту камсыз кылууга жана өлкөнү туруктуу өнүгүү жолуна алып чыгууга жөндөмсүз экендигин ырастап турат.

Ошону менен бирге узак мезгил бою кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн абалы жана өлкөнүн келечеги жөнүндө олуттуу тыянак чыгарылган эмес. Андан да кыйратуучу тенденция мыйзамдуулуктун жоктугунан, экономикадагы, социалдык чөйрөдөгү, региондук саясаттагы, этностор аралык мамилелердеги чечилбеген көйгөйлөрдөн улам күч алган.

Март (2005-жыл) революциясынан кийин күтүлгөн дурус өзгөрүүлөр акталган жок, бул 2010-жылы апрелде кайрадан элдик революцияга жана бийликти алмаштырууга алып келди.

1.2. Апрель революциясынан кийинки күтүүлөр жана чындык

Жаңы Конституцияны кабыл алуу, ошондой эле көз карандысыз Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу 2010- жана 2011-жылдарда эркин демократиялык шайлоолор жарандардын адилеттүүлүккө жана татыктуу жашоого болгон үмүтүн жаратты.

Ошол эле учурда 2011- жана 2012-жылдары жетишилген туруктуулук анча жетиштүү болбой калды. Жалпы эле өлкөдө ички саясий кырдаалды, анын ичинде тышкы күчтөр тарабынан курчутуу мүмкүнчүлүгү али жоюла элек. Мамлекет жана өлкөнүн ичинде болуп жаткан процесстер тыштан болгон таасирге дагы деле туруштук бере албайт. Өнүгүүнүн жеке кыргызстандык стратегиялык долбоорунун жоктугу, өлкөнүн тышкы долбоорлордун мүмкүн болуучу терс таасирлерине көз карандылыгы дале жогору бойдон калууда.

Коомдун кыйла бөлүгү көңүл чөгүү абалында калып, анын интеллектуалдык катмары соңку жыйырма жылдын ичинде өтө эле жукарып кетти. Коомдук-саясий жана кесипкөй элитаны жаратуунун жана өстүрүүнүн натыйжалуу механизмдери жок.

Кыргызстандын укуктук системасы учурдун талаптарына жана чакырыктарына төп келбейт. Анын мындай абалы коомдо, ошондой эле мамлекеттин институттарынын өзүндө укуктук нигилизмди пайда кылды.

Ушул мезгилге чейин мамлекеттик башкаруу өткөөл мезгилде турат. Көп сандаган реформалардын натыйжасында башкаруунун формасы өзгөргөн, бирок мамлекеттик башкаруу органдарынын иштөө, алар кабыл алган чечимдер жана аларды аткаруу ыкмалары мурдагы бойдон калууда. Мамлекеттик бийлик органдарынын ортосунда туруктуу карым-катнаш жок. Көп учурда чечимдерди иштеп чыгуу тармактык жана корпорациялык тар мүдөөлөргө негизделет, чечимдер кыска мөөнөттүү мүнөздө болот.

Вертикалдуу башкаруу тармагы бузулган. Борбордук жана жергиликтүү бийлик органдарынын ортосундагы өз ара аракеттенүү начар жана натыйжасыз бойдон калууда. Облустук жана райондук деңгээлде бийлик органдарынын функциялары жана ыйгарым укуктары бүдөмүк. Жергиликтүү бийлик органдарынын көпчүлүгүнүн ресурстары чектелүү, бул аларга өз функцияларын жана ыйгарым укуктарын толук өлчөмүндө аткарууга мүмкүнчүлүк бербейт.

Соңку мезгилде калыптанган чечимдерди иштеп чыгуунун жалпы аянтчалары анча натыйжалуу эмес, бул мамлекеттик деңгээлде милдеттерди чечүүдө бирдиктүү мамилени иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк бербейт.

1.3. Жалпы улуттук өнүгүү долбоору.

Коомдо жалпы улуттук стратегиялык долбоорду – Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн комплекстүү стратегиясын (“жол картасын”) иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу зарылчылыгы жөнүндө бирдиктүү позиция калыптанып калды. Муну менен бирге коомдук-саясий, экономикалык, социалдык, идеологиялык, региондук жана этностор аралык кыйла курч маселелерди чечүү кыргыз мамлекеттүүлүгүн, өлкөнүн улуттук коопсуздугун сактоо жана чыңдоо милдеттери менен тыгыз байланышкан.

Бул документтин башкы максаты болуп элдин алдына чыныгы түзүүчүлүк максаттарды коюу жана коомдо топтолгон жана ташкындаган күч-кубаттын агымына туура дем берүү саналат.

Кыргызстандыктардын дүйнөгө көз карашы менен табигый түрдө айкалышып жана өлкөнүн өнүгүшүнүн өткөн тарыхый мезгилинде топтолгон билим жана жөндөмдөрдү пайдаланууга мүмкүнчүлүк бере турган максатка баруучу жолду аныктоо маанилүү. Максатка карай илгерилөө жигердүү кыргызстандыктарга түшүнүктүү жана пайдалуу болушу, алардын жеке жана корпорациялык пландары жана таламдары менен айкалышып, ал пландарды жүзөгө ашырууга жардам бериши керек.

Биздин узак мөөнөттүү милдетибиз: күчтүү жана көз карандысыз, жашоо жана инвестициялар үчүн ыңгайлуу Кыргызстанды куруу.

Кыргызстан дүйнөлүк коомдоштукта татыктуу орун ээлөөгө тийиш. Бул үчүн экономикалык туруктуу өсүш, мыйзамдуулукту сактоо, жарандардын коопсуздугу, билим берүүнүн жогорку деңгээли, көп тилдүү жана жагымдуу чөйрөнү түзүү, коомдук туруктуулук, бакубат жана бейпил өлкөнүн эл аралык беделди камсыз кылынууга тийиш.

Жакынкы беш жылдын биринчи даражадагы милдети: мамлекет катары калыптанып жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүшүнүн негизин түптөөдө турат.

Биз куру кыялдарга таянбастан, ишке аша турган пландарды түзүшүбүз керек. Кандайдыр-бир бөтөн үлгүлөрдү көчүрүп алуунун, “экинчи Швейцария” же дагы кимдир-бирөөнүн көчүрмөсү болуунун зарылчылыгы жок. Биз Кыргызстан гана боло алабыз жана жеке өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөргө гана таянабыз.

1.4. Түзүүчүлүктүн беш жылдыгы 2013-2017: мамлекетти сактоо жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүшүнүн негиздерин түптөө

Жакынкы беш жылда Кыргызстан мамлекет катары калыптанып, ал эми коом – ийгиликтүү өнүгүү ишенимине ээ болушу керек. Бул эгерде мамлекет жана коом Жол картасын жүзөгө ашыруунун чегинде өз күч-аракеттерин үч милдеттүү шартты жүзөгө ашырууга топтогондо гана мүмкүн болот – ал:

- жеке мүмкүнчүлүктөргө таянуу;
- мыйзамдуулукту камсыз кылуу;
- биримдикке жетишүү.

2012-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары, анын ичинде Кыргыз Республикасынын коргоо Кеңешинин алкагында улуттук коопсуздук, мыйзамдуулукту камсыз кылуу, коррупцияга каршы күрөшүү, этностор аралык, региондор аралык, диний маселелерди чечүү, мамлекеттик башкаруу жана натыйжалуу мамлекеттик кызматтын ишке жөндөмдүү системасын түзүү чөйрөсүндө стратегиялык документтерди иштеп чыгууга жана жүзөгө ашырууга киришти.

Бул иш Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболоруна, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерине жана ченемдерине, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине негизденет жана мыйзамдардын системасында, Кыргыз Республикасынын Президентинин, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн актыларында чагылдырылат.

Жалпы алганда аталган стратегиялык документтер Кыргызстанды өнүктүрүүнүн бирдиктүү комплекстүү стратегиясын түзөт, алдыга коюлган максаттарга жетүүнүн ыкмаларын, багыттарын жана этаптарын көрсөтүү менен жакынкы жылдарга мамлекеттик курулуштун планы болуп калат. Аны жүзөгө ашырууга бардык мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, жарандык коомду, бардык жигердүү кыргызстандыктарды тартуу керек.

Өлкөнүн коомдук-саясий жана кесипкөй элитасы жеке мүмкүнчүлүктөргө таянбасак, мыйзамдуулукту камсыз кылып жана биримдикке жетишпесек өлкөнүн гүлдөп-өнүгүшүнө жана жарандардын татыктуу жашоо деңгээлине жете албастыгыбызды андап-түшүнүүсү керек.

2-глава. МЫЙЗАМДУУЛУК ТУРУКТУУЛУКТУН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЕКЕМДИГИНИН БАШКЫ ФАКТОРУ КАТАРЫ

Өлкөнүн коомдук, саясий жана экономикалык турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдуулуктун болушу туруктуулуктун, мамлекеттин бекемдигинин жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүшүнүн башкы фактору болуп саналат. Мыйзамдуулуктун жоктугу жана жарандардын мыйзамдуу таламдарын этибарга албай коюу Кыргызстанда эки жолу бийликтин революциялык алмашуусуна алып келди.

2.1. Укуктук мамлекетти түзүү

Укуктук мамлекетти түзүү, турмуштун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдуулукту камсыз кылуу түзүлгөн кырдаалды оңдоо боюнча мамлекеттик бийликтин бүткүл бутактарынын ишинин маанилүү багыты болуп калат. Кыргызстан болсо жолдун башталышында гана турат жана кийинки 5 жылга төмөнкүдөй милдеттерди чечүү алдыда турат:

- эч кандай мамлекеттик бийлик органы же кызмат адамы мыйзамда белгиленген чектен сырткары иштерди жасай албай турган мыйзамдын чыныгы үстөмдүгүнө жетишүү;
- адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин артыкчылыктарын чындап камсыз кылуу;
- бийлик менен калктын ортосундагы обочолонууну жоюу, калктын мамлекеттик бийликке, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына болгон ишенимин олуттуу жогорулатуу. Чыныгы элдик бийликти чыңдоого багытталган бир катар мыйзамдык чараларды кабыл алуу алдыда турат;
- бийликти бөлүштүрүү системасын түзүү, алардын макулдашып иштешин жана ишкердүү өз ара аракеттенишин камсыз кылуу, мамлекеттик органдардын элдин алдындагы жоопкерчилигин жана алардын өз ыйгарым укуктарын элдин таламында жүргүзүшүн камсыз кылуу;
- соттук реформаны аяктоо, жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу таламдарын, ошондой эле мамлекеттин жана коомдун мыйзамдуу таламдарын коргоодо сот бийлигинин кадыр-баркын жана ролун көтөрүү;
- мамлекеттик бийликтин ар кандай бутактарынын, башка мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өлкөнү өнүктүрүү максаттарына жана жолдоруна тиешелүү аракеттеринин макулдашкандыгына, ошондой эле биргелешип кабыл алынган чечимдер үчүн жоопкерчиликти бөлүшүүгө даярдыгына жетишүү.

Мамлекеттик бийлик органдарын баш коштуруу процессин баштоо, алардын ички биримдигине жетишүү, аткаруу бийлик вертикалын чыңдоо зарыл. Өзүбүздүн жеке тажрыйбабыз көрсөтүп тургандай дал ошол аракеттердин макулдашылбагандыгы, демек, бийлик бутактарынын түздөн-түз тирешүүсү натыйжалуу мамлекетти куруу жолундагы, саясий, экономикалык жана социалдык туруктуулукка жетишүү жолундагы олуттуу бөгөт болууда.

Укуктук мамлекет бир бүтүн жандуу организм сыяктуу өнүгүшү, андагы бардык системалар шайма-шай жана план ченемдүү иштеши керек. Ар бир реформа – мейли ал саясый, соттук, башкаруу, экономикалык болсун укуктук кайра түзүүлөрдүн жалпы тизмегинин бир чынжыры болуп калууга, б.а. Кыргызстанды туруктуу өнүктүрүүнүн бирдиктүү бир бүтүн стратегиясына жуурулушуусу керек.

2.2. Конституциянын жана мыйзамдардын туруктуулугун камсыз кылуу жана алардын потенциалын жүзөгө ашыруу

Кыргызстандагы конституциялык реформалардын тажрыйбасы Конституцияда көрсөтүлгөн саясый күчтөрдүн катышы ар бир жолу ачык-айкын, конъюнктуралык экендигин көрсөтүп турат. Ошол эле учурда өлкөдө коомдук-саясый процесстер ыкчам өнүгүп жатат. Албетте, кечээ эле кашкайган жана табигый нерсе бүгүн анахронизм болуп калышы мүмкүн. Ошентип, Конституцияга шашылыш өзгөртүүлөрдү киргизүүгө азгырылып кетүү менен биз “конституциялык реформалардын” аягы бүтпөс айлампа жолун улантуу тобокелине кабылабыз. Ошондуктан:

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын баркын көтөрүүнүн биринчи даражадагы мааниси бар. Конституциянын айрым жоболорунун натыйжалуу эместиги жөнүндө сындар конституциялык түзүлүштүн туруктуулугуна күмөн санатпоого тийиш. Конституцияга ылайыктуулугу мамлекеттик органдардын бардык аракеттерине жана чечимдерине баа берүүнүн башкы критерийи болууга тийиш.

Конституциялык-укуктук мамилелерди өркүндөтүүдө негизги басымды иштеп жаткан Кыргыз Республикасынын Конституциясын өзгөртүүгө эмес, дүйнөлүк тажрыйбада кабыл алынган анын принциптерин жана ченемдерин турмуш чындыгынын керектөөлөрүнө карай ийкемдүү өнүктүрүүгө жасоо зарыл.

Конституциянын ар кандай жобосун кайра кароо үчүн өтө олуттуу негиздер болушу керек, демек, андай ар бир кайра кароону өтө кылдаттык менен жасоо зарыл.

Ушундай эле мамиле башка колдонуудагы мыйзамдар менен ченемдик укуктук актыларга карата да жасалышы зарыл. “Оюн эрежелерин” тез-тез алмаштыруу инвестициялык кырдаалга терс таасир тийгизип, жашоо-турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндөгү туруктуулукка көмөк көрсөтпөйт, ар кандай бузуулар менен кыянаттыктарга жол ачат.

Коомдо укук тартибин камсыз кылуу үчүн мамлекеттик бийлик органдары талаш маселелерди чечүүнүн укуктук ыкмаларын иштеп чыгышы жана жигердүү ишке киргизиши, ал маалыматты жарандарга жеткириши зарыл. Бул жаңжалдуу тараптардын митингдердин, жолдорду бууп салуунун, оппоненттерге жана бийликке көпчүлүктүн басым жасашынын жардамы менен охлократиялык ыкмаларды пайдалануудан баш тартышына көмөк көрсөтүүгө тийиш.

Жарандардын укуктук маданиятын жана мыйзамдарга ишеним деңгээлин жогорулатуу максатында жарандарга укуктук тарбия берүү боюнча төмөнкүлөрдү караган комплекстүү мамлекеттик программаны кабыл алуу зарылчылыгы бышып жетилди:

- колдонуудагы мыйзамдар жөнүндө жарандардын маалымдуулугун жакшыртуу;
- жарандардын ченемдик укуктук базаларга жеткиликтүүлүгүн жөнөкөйлөштүрүү;
- жалпы билим берүүчү мектептерде, жогорку жана атайын орто окуу жайларда укук маданиятынын негиздерин окутуу усулдарын өркүндөтүү;
- мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарына талапкерлерге карата мыйзамдарды билиши боюнча талаптарды жогорулатуу;
- адамдардын алдында турган ар кандай маселени чечүүдө укуктук ыкмалардын натыйжалуулугун, жана тескерисинче, охлократиялык ыкмалар (“топтошкондордун бийлиги”) менен бийликке кысым көрсөтүүнүн майнапсыздыгын ачык далилдөөнү камсыз кылуу;
- кыргызстандыктардын аң-сезиминде жана күндөлүк турмушунда эркин демократиялык өлкөдө ар бир жарандын укуктары жана эркиндиктери толук өлчөмүндө жүзөгө ашырыла тургандыгын жана ал башка жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин бузбаганда гана натыйжалуу боло тургандыгын түшүнүүнү бекемдөө;
- ар кандай кылмыш жана укук бузуу үчүн сөзсүз жаза тартуу принцибин ачык ырастоону камсыз кылуу.

2.3. Эркин демократиялык шайлоолорду камсыз кылуу

Эл бийлиги ар бир жарандын коомдук турмуштун маанилүү маселелерин чечүүгө, анын ичинде мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоонун жана шайлануунун конституциялык укугу аркылуу эркин катышуу мүмкүнчүлүгүн билдирет.

Демократиялык укуктук мамлекеттин маанилүү милдеттеринин бири эркин демократиялык шайлоолорду камсыз кылуу болуп саналат. Коом жана Кыргызстандын саясий уюмдары бийликке карай жол шайлоо аркылуу гана мүмкүн экендигине көнүшү керек. Таза шайлоо гана гүлдөп өнүккөн жана кубаттуу Кыргызстанды куруу, өлкөдө акыйкат саясий системаны түзүү үчүн негиз боло алат.

Көз карандысыз Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу эркин жана атаандаш шайлоо өткөрүү саясий атаандаштыктын күчөшүнө алып келди. Бул улам барган сайын шайлоону ачык-айкын болушуна, өткөн жылдарда шайлоо процессинин катышуучулары колдонуп көнүп калышкан администрациялык ресурстарды жана ыппас технологияларды ачыкка чыгарууга мүмкүндүк берет.

Саясий күрөштүн ыппас ыкмаларына бөгөт коюу максатында Жогорку Кеңеш, Өкмөт, Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясынын негизинде өткөн шайлоолордун, анын ичинде 2012-жылдын жазында жана күзүндө жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктарын терең талдап чыгуусу зарыл.

Мыйзамдарга төмөнкүлөрдү камсыз кылуучу зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүү керек:

- шайлоону даярдоодо жана өткөрүүдө мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдары жагынан “администрациялык ресурсту” колдонуу мүмкүнчүлүгүн жоюуну (толук жок кылууга чейин);
- шайлоо процессинин катышуучулары тарабынан мыйзамда тыюу салынган шайлоо технологияларын натыйжалуу аныктоону жана аларды жоюуну;
- шайлоо процессинин айрым катышуучуларына шайлоо алдында үгүт жүргүзүүнүн кыйла пайдалуу шарттарын колдонууга мүмкүндүк берүүчү жоболорун жокко чыгарууну;
- шайлоо мыйзамдарын сактоого контролдукту күчөтүү. Жол берилген тартип бузуулар жана кыянаттык менен пайдалануулар үчүн шайлоо процессинин катышуучуларын жазадан четте калбашын;
- шайлоо алдында үгүт жүргүзүү, ЖМКлардын шайлоонун жүрүшүн чагылдыруу укуктарын урматтоо, ошондой эле фактылар жана сандар менен бекемделген калыс жана так маалыматтарды алууга шайлоочулардын укуктарын урматтоо ченемдерин өркүндөтүүнү;
- шайлоону калыс, ачык-айкын жана кылдат башкаруу, көз карандысыз байкоочулар, жарандык коом жана эркин ЖМКлар тарабынан шайлоого сапаттуу байкоо жүргүзүү үчүн андан ары так механизмдерди киргизүүнү эске алуу менен шайлоо процедурасынын укуктук түзүмүн өркүндөтүүнү;
- жана башкаларды.

2.4. Коррупцияга каршы күрөшүү

2012-жылдын февралында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын коррупцияга каршы саясатынын мамлекеттик стратегиясы жана аны ишке ашыруу боюнча андан аркы кадамдар мамлекет жана коом тарабынан коррупцияга биринчи олуттуу сокку урууга мүмкүнчүлүк берди. Социологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтары коррупционерлер пара алуудан жана башка коррупциялык иштерди жасоодон чочулай баштагандыгын ырастайт.

Бүгүнкү күндө укук коргоо жана укук колдонуу системасынын абалы коррупцияга каршы турууга жөндөмсүз экендигин айгинелейт, анткени өзүлөрү дагы эле болсо коррупциянын субъектиси болуп саналат. Оң жагындагы өзгөрүүлөр жайбаракат жүрүүдө. Анын ичинде мындай абал жыл башында түзүлгөн УКМКнын алдындагы Коррупцияга каршы кызматка тиешелүү.

Коррупция мурдагыдай эле Кыргызстандын улуттук коопсуздугу үчүн чынында эле коркунуч болуп саналат, анткени: 1) экономикалык жана социалдык кайра түзүүлөргө кедергилик кылат; 2) экономиканын “көмүскө” секторун кеңейтет, бюджетке салыктык түшүүлөрдү азайтат, бюджеттик каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун төмөндөтөт; 3) саясий жана экономикалык өнөктөштөрдүн алдында өлкөнүн беделине терс таасир тийгизет, инвестициялык климатты начарлатат; 4) жарандардын мүлктүк теңсиздигин көбөйтөт; 5) коомдун аң-сезиминде жарандардын кылмыштуулуктун жана бийлик адамдарынын алдында

корголбогондугу жөнүндө түшүнүктү калптандырат; 6) уюшкан кылмыштуулук, терроризм жана экстремизм үчүн азыктануучу чөйрө болуп саналат; 7) коомдун моралдык-этикалык баалуулуктарынын, элдик каада-салттар менен үрп-адаттардын деградациясына алып келет; 8) саясий элитаны түзүүгө, шайлоо процессине, бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жарандык коом институттарынын иштерине терс таасир тийгизет; 9) коомдун жана мамлекеттин жакшы өнүгүшүнө кедергилик кылат.

2013-2017-жылдары Коррупцияга каршы мамлекеттик стратегияны ишке ашыруу улантылат. Бул иште артыкчылыктуу багыттар төмөнкүлөр болот:

- кызмат адамдарынын коррупциялык аракеттерин натыйжалуу аныктоо жана аларга бөгөт коюу максатында мыйзамдарды өркүндөтүү;
- сот системасын түп тамырынан реформалоону улантуу. Судьялардын кынтыксыз жүрүм-турумун камсыз кылуу, сот системасына ишеним деңгээлин жогорулатуу, бул үчүн шарттарды түзүү жана мыйзамдарга тиешелүү түзөтүүлөрдү киргизүү;
- Кыргыз Республикасынын укук коргоо системасын, анын ичинде прокуратура органдарын жана милицияны түп-тамырынан реформалоо. Укук коргоо органдарынын ишиндеги коррупция көрүнүштөрүн азайтуу (толук жоюуга чейин), таза жана ак ниеттүү кызматкерлерди колдоо жана кызматтык жактан илгерилетүү боюнча чаралардын комплексин кабыл алуу;
- колдонуудагы мыйзамдарды алардын коррупциогендүүлүк предметине системалуу кайра карап чыгуу; мыйзам долбоорлорун, өкмөттүн жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик-укуктук актыларынын, ведомстволук укуктук актыларынын долбоорлорун коррупциогендүүлүккө милдеттүү түрдө талдоо практикасын киргизүү;
- антикоррупциялык программаларды жана мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери үчүн жүрүш-туруштун этикалык кодексин иштеп чыгуу жана киргизүү. Пара алуу мамлекеттик кызматчы үчүн пайдасыз жана опурталдуу болушу керек. Мамлекеттик кызматчылардын мансаптык өсүшү, айлык акы жана пенсиялык камсыздалышы алардын жүрүш-турушунун жана ишинин кынтыксыздыгынан тикелей көз карандылыкта болушу керек;
- моралдык-этикалык аспектерди эске алуу менен кесиптик негизде жетектөөчү кадрларды тандоону караган кадр саясатын өркүндөтүү;
- Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктук билимдеринин деңгээлин, анын ичинде билим берүү мекемелеринин системасында жогорулатуу;
- активдүү маалыматтык антикоррупциялык саясатты жүргүзүү, жалпыга маалымдоо каражаттарында коррупционердин терс образын түзүү, жаштар чөйрөсүндө коррупциялык көрүнүштүн зыяндуулугун жана келечеги жоктугун, кылмышкерлердин сөзсүз жазасын ала тургандыгын түшүнүүсүн калыптандыруу.

2.5. Мамлекеттик башкаруунун ишке жөндөмдүү системасын түзүү

Мамлекеттик башкаруунун азыркы абалы Кыргызстандын эли тарабынан адилеттүү сынды пайда кылууда. Мамлекеттик башкаруу жагында Кыргызстанды өнүктүрүүнүн Жол картасынын негизги максаты - бул жарандардын бийлик

институттарына: мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот бутактарына ишенимди кайра жаратуу. Милдет төмөнкүлөрдөн турат:

- мамлекеттик башкаруунун ишке жөндөмдүү системасын түзүү;
- мамлекеттик аппаратты, анын ичинде өлкөнүн укук коргоо органдарын жана сот системасын модернизациялоо;
- мамлекеттик башкаруудагы терс көрүнүштөрдөн, анын ичинде коррупциядан, кесипкөйлүктүн жана жоопкерчиликтин кемчиликтеринен, ошондой эле функциялардын бири-бирин кайталашынан, урук-туугандык жана жердешчиликтен арылуу.

Мамлекеттик башкаруу системасын түзүү жөн гана администрациялык машинаны жөндөп коюуну эмес, башкы керектөөчүгө – Кыргызстандын жарандарына мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жогорулатуу дегенди билдирет.

Колдонуудагы Конституция бүткүл эл шайлаган өлкөнүн Президенти башында турган Кыргызстандын мамлекеттик бийлигинин түзүмүн аныктайт. Бирок, өлкөнүн Конституциясында мамлекеттик түзүлүштүн негиздери гана белгиленген, ал эми аларды өнүктүрүү тийиштүү мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу жолу менен каралган.

Азыркы учурда мамлекеттик бийлик бутактарынын, ошондой эле мамлекеттик бийликтин аткаруу органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы өз ара мамилелердин көп жагдайлары жөнгө салынбай калууда. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтерин карама-каршы коюу логикасы арыла элек. Функцияларды жана ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүгө тиешелүү бир катар маселелер али чечиле элек.

Мамлекеттик бийлик органдарынын, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарын толук “инвентаризациялоо” милдети турат. Алар канчалык натыйжалуу иштеп жаткандыгына баа берүү жана аныкталган дисфункцияларды жоюу үчүн эмнелерди өзгөртүү керек.

Токтотуу жана тең салмактуулук системасын түзүү, мамлекеттик органдардын, анын ичинде мамлекеттик бийликтин борбордук органдарынын кабыл алынган чечимдердин натыйжалары үчүн жоопкерчилигин аныктоо милдети алдыда турат.

2013-2017-жылдары мамлекеттик органдардын ишинде Интернеттин мааниси жогорулайт, натыйжалуу жана аз чыгымдуу тескөө, демократияны өркүндөтүү жана бийликтин эл алдындагы жоопкерчилигин жогорулатуу максатында заманбап “электрондук өкмөт” системасы түзүлөт.

Мамлекеттик кызматтын бирдиктүү системасынын негиздерин калыптандыруу алдыдагы беш жылдыктагы артыкчылыктуу милдеттердин бири болуп калат. Коррупциялык жана трайбалисттик көрүнүштөрдү жоюу максатында башкаруу кадрларын ротациялоо жол-жобосун мыйзамдык деңгээлде жолго коюу өтө маанилүү.

2.6. Сот органдарын реформалоо, алардын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 8-августундагы №147 “Кыргыз Республикасында сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы менен Кыргыз Республикасында соттук реформанын негизги максаттары жана багыттары аныкталган. Стратегиялык максат катары адамдын жана жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин ишенимдүү коргоого жөндөмдүү көз карандысыз сот бийлигин түзүү аныкталган.

Ал үчүн төмөнкүдөй негизги милдеттерди чечүү зарыл:

- сот системасын реформалоо;
- сот өндүрүшүнүн тартибин өркүндөтүү;
- сот адилеттигин гумандаштыруу;
- укук коргоо органдарын реформалоо.

Соттук реформа жетишилген ачык-айкын натыйжаларга жараша бааланууга тийиш. Андай натыйжалардын арасында биринчи кезектегилер болуп төмөнкүлөр саналат:

- укук коргоо системасынын жана соттордун ишинде айып коюуга басым жасоодон арылуу;

- адамдарды кыйноолорду колдонуу коркунучунан, беделин түшүрүүчү мамиледен арылтуу; кыйноолорду колдонуу жөнүндө арыздарды адилеттүү, натыйжалуу жана тез арада тергөө;

- ар бир адамга квалификациялуу юридикалык жардамга жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу;

- айыпталгандардын камакта болуу мөөнөтүнүн чектерин кыскартуу;

- абакта отургандардын санын кыскартуу;

- ар бир адамга негизсиз кечиктирбестен соттук териштирүүгө укук берүү;

- соттук создуктурууну жана сотко чейинки жана сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө бурмалоолорду жоюу;

- жапа чеккендердин укуктарын натыйжалуу калыбына келтирүү, өндүрүп алуулар жөнүндө соттук чечимдерди кыска мөөнөттө реалдуу аткаруу.

Сот системасындагы түзүмдүк өзгөрүүлөр этап боюнча, администрациялык мыйзамдарды, жазык мыйзамдарын, сот түзүлүшү жөнүндө мыйзамдарды жана процесстик мыйзамдарды акырындык менен өнүктүрүүнүн базасында жүргүзүлүүгө тийиш, ал төмөнкүлөргө багытталат:

- сот түзүлүшүн өркүндөтүүгө;

- соттук көзөмөлдү өркүндөтүүгө;

- тергөөнү реформалоого;

- сот өндүрүшүнүн мелдешүү ишин өркүндөтүүгө;

- судьялардын тартип жоопкерчилигинин натыйжалуу механизм киргизүүгө;

сот адилеттигинин ачыктык жана маалымдуулук принциптерин жүзөгө ашырууну камсыз кылууга;

- колдонуудагы мыйзамдарды 1984-жылы 10-декабрда кабыл алынган кыйноолорго жана башка аеосуз, адамкерчиликсиз жана ар-намысты басмырлоочу мамиленин жана жазалоонун түрлөрүнө каршы ООндун Конвенциясынын талаптарына ылайык келтирүүгө;

- жазык мыйзамдарын либералдаштырууга жана коомго көп коркунуч келтирбеген, анын ичинде экономика чөйрөсүндөгү кылмыштарды администрациялык укук бузуулар категориясына которуу жана аларды жасагандык үчүн администрациялык жоопкерчиликтик күчөтүү менен декриминалдаштырууга, ошондой эле жазаны жеңилдетүү жолу менен айрым кылмыштардын оордук даражасын кайра баалоого;

- эркиндигинен ажыратуу менен байланышпаган, анын ичинде айып, үч эселенген айып салуу, коомдук иштерге тартуу жана эркиндигин чектөө, ошондой эле камакка алууга альтернативдик бөгөт коюу чаралары түрүндөгү жазаларды колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүгө;

- жазык иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү андан ары өркүндөтүүгө, анын оперативдүүлүгүн жогорулатууга, анын ичинде тергөө менен кызматташкан айыпталуучуларга карата кубаттоо ченемдерин киргизүү аркылуу жогорулатууга;

- жазык сот өндүрүшүндө жараштыруу жол-жоболорун кеңейтүүгө, анын ичинде медиация институтун өнүктүрүүгө, ошондой эле жеке жана жеке-ачык айыптоо жазык иштеринин категориясын кеңейтүүгө;

- тараптардын жарашкандыгына байланыштуу адамдарды жазык жоопкерчилигинен бошотуу тартибин жөнгө салууга, анча оор эмес жана оор эмес экономикалык кылмыштарды жасаган адамдарга карата камакка алуу түрүндө бөгөт коюу чараларын колдонуу үчүн чектөөлөрдү белгилөөгө, ошондой эле келтирилген зыяндын ордун ыктыяры менен толтурган учурда аларды жазык жоопкерчилигинен бошотууга;

- чет өлкөлүк алдыңкы тажрыйбанын негизинде укук тартибин жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуу системасын өркүндөтүүгө.

2.7. Укук коргоо органдарын реформалоо, алардын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу

Көз карандысыздык жылдарында түзүлгөн укук тартибин камсыз кылуу, ички иштер, прокуратура органдарынын, улуттук коопсуздук органдарынын жана тергөө аппаратынын (мындан ары – укук коргоо органдары) уюштуруу жана иштөө системасы, ошондой эле алардын түзүмү колдонуудагы Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемделген мамлекет жана коомдун иштешинин саясий жана экономикалык жаңы шарттарына ылайык келбейт.

Азыркы түрүндө укук коргоо органдары кылмыштуулукка натыйжалуу каршы тура албайт. Коррупция, кесипкөй эместик, материалдык-техникалык жана финансылык камсыз кылуунун жетишсиздиги – укук коргоо органдар системасынын азыркы курч абалын аныктаган диагноз мына ушундай.

Укук коргоо органдар системасын реформалоону төмөнкү принциптерге негизденүү менен жүргүзүү сунуш кылынат:

- укук коргоо органдарынын ачыктык деңгээлин жогорулатуу, алардын мамлекеттик жана коомдук сырттан контролдоо үчүн жеткиликтүүлүгү;
- артыкбаш, кайталанма функциялардан жана ыйгарым укуктардан арылуу;
- күч-аракетти инсандарды жана коомду кылмыштуу кол салуулардан коргоону камсыз кылууга топтоо;
- жазыктык куугунтуктоо жүргүзүү чөйрөсүндө укук коргоо органдарынын ишине баа берүүгө бирдиктүү мамиле кылууну мыйзам менен бекемдөө;
- укук коргоо органдарын каржылоонун тартибин аныктоодо бюджеттер аралык мамилелер принциптерин жүзөгө ашыруу;
- укук тартибин жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик бийлик органы менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосунда ыйгарым укуктарды кайра бөлүштүрүү.

Укук коргоо органдарынын кызматкерлерин социалдык жана укуктук жактан коргоо маселесине бирдиктүү мамилени мыйзам менен бекемдөө укук коргоо органдар системасын реформалоонун артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп калууга тийиш.

Ошондой эле коомдук тартипти сактоо, аларды жүзөгө ашыруунун укуктук, уюштуруучулук жана финансылык механизмдерин белгилөө боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарын жана милдеттерин мыйзам менен конкреттештирүү зарыл.

2.8. Улуттук коопсуздуктун комплекстүү системасын түзүү

Мамлекеттүүлүктү сактоо жана бекемдөө, Кыргызстанды туруктуу өнүгүү жолуна алып чыгуу милдеттерин чечүү улуттук коопсуздук маселесине комплекстүү мамилени талап кылат.

Акыркы убакта дүйнөдөгү жана борбордук азиялык региондогу окуялар жалпы дүйнөлүк проблемаларды да, ошондой эле дүйнөнүн айрым региондорундагы чыңалуу очокторун күч колдонуп чечүү ыкмаларынын таасири өсүп жаткандыгын айгинелейт.

Дүйнөлүк коомчулук аларды чечүүдө согуш, революция, террор, маалыматтык кысым көрсөтүү, бул же тигил чечимдерди таңуулоо жолу менен улам көбүрөөк өткөн кылымдагы адаттагы ыкмалардын кайра жаралуу процессинин басымы астында калууда. Бул өзгөчө Түндүк Африкадагы “араб жазы”, Сирияда уланып жаткан жарандык согуш, Жакынкы Чыгыштагы “түбөлүк” болуп калган араб-израиль карама-каршы турууларында ачык көрүнүүдө.

Коалициялык күчтөрдүн 2014-жылы кетишинен кийин афган кризисинин бүткүл борбордук азиялык регионго таркалуу коркунучу турат жана белгилүү бир жагдайда террористтик мүнөздөгү куралдуу чыр-чатактар үчүн гана эмес, ошондой эле мамлекеттердин ортосунда ар кайсы жаатта орун алган көйгөйлөрдү күч менен чечүүнүн негизи болушу мүмкүн.

Экинчи жагынан алганда бүлүндүрүүчү күчтөр өз ишинде илимдин жана техниканын ар кайсы тармактарындагы акыркы жетишкендиктерди колдонушат. Буларга тармактык коммуникациялык система (Интернет) да кирет, алар ар кайсы өлкөлөрдө кырдаалды туруксуздаштыруу үчүн активдүү колдонулат. Ошондой эле

күн тартибинде диний экстремизмден тышкары саясий сабырсыздык, айрым саясий лидерлердин жалпы коомдун кызыкчылыгында компромисстерге барууну каалабагандыгы, өнүгүү стратегиясын аныктоодо консенсустун жоктугу турат.

Азыркы учурга чейин Кыргызстанда улуттук коопсуздук өзүнчө тармак катары обочолонуп жана ушул кезге чейин күч түзүмдөрүнүн ишинин алкагынан чыкпайт. Ошону менен бирге азыркы дүйнөдө мамлекетке же айрым адамдарга карата зомбулук менен байланышпаган улуттук коопсуздукка коркунучтар пайда болуп жатат.

Улуттук коопсуздукка тармактык мамиле кылуу анын маанисин тарытат жана күч блогунун көз жаздымынан сырткары турган коркунучтарды баамдоого мүмкүнчүлүк бербейт: б.а. улуттук коопсуздук мамлекеттин тышкы чек араларын кайтаруу, ар кандай бузуку күчтөргө каршы күрөшүү же коргонуу катары гана түшүнүлүп калган.

Улуттук коопсуздук маселелерин жана аларды чечүүнүн жолдорун комплекстүү көрө билүү коргоо Кеңеши жактырган жана Кыргыз Республикасынын Президенти бекиткен улуттук коопсуздук Концепциясында баяндалган.

Өлкөнүн улуттук коопсуздук комплекстүү системасын түзүү үчүн кийинки беш жылда узак мөөнөттүү келечекте аларды бара-бара чечүү үчүн төмөнкү артыкчылыктан милдеттерди чечүү же негизин түптөө керек:

- кыргыз мамлекетин жана эл аралык аренада биздин улуттук таламдарды ички жана тышкы коркунучтардан коргоону камсыз кылуу;

- аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттик чек аралардын коопсуздугун камсыз кылуу (Кыргыз Республикасынын чек араларын бекемдөө боюна иш уланат);

- конституциялык түзүлүштү коргоо. Мамлекеттик бийлик институттарынын аракетке жөндөмдүүлүгүн, укуктук системанын иштешин камсыз кылуу;

- өздүк маданий-салттуу баалуулуктардын алкагында коомдук процесстерди коргоону жана коомдун өнүгүүсүн камсыз кылуу, өлкөнүн өнүгүү жана коопсуздук таламында коомдук процесстерди форматтоо;

- улутчулдукка жана этностук сабырсыздыкка каршы туруу, коомдук мамилелер системасында этнорегиончулуктан арылуу, республиканын калкынын жалпы жарандык бирдейлигин күчөтүү;

- мамлекеттик диний саясатты жана мамлекеттин лайык мүнөзүн камсыз кылуу, диний негизде мүмкүн болуучу укук бузууларды болтурбоо боюнча алдын-алуучу иш-чаралардын комплексин иштеп чыгуу;

- коррупцияга, уюшкан кылмыштуулукка, баңги мафиясына, көмүскө экономикага каршы күрөштү күчтөндүрүү;

- инсандын жана анын менчигинин коопсуздугун камсыз кылуу;

- бүткүл күч блогун кайра форматтоо. Күч блогун реформалоодо улуттук коопсуздук системасынын милдеттеринен алганда функцияларды так бөлүүгө негизги басым жасалууга тийиш.

2.9. Аскердик коопсуздукту камсыз кылуу

1992-жылы Кыргыз Республикасынын юрисдикциясына кабыл алынган Советтер Союзунун коргоо комплексинин жана чар-жайыт аскердик түзүлүштөрдүн аз бөлүгү көз карандысыз мамлекеттин аскердик коопсуздугун камсыз кылуу талаптарына ылайык келген эмес. Өлкөнү куралдуу коргоонун толук кандуу жана натыйжалуу системасын түзүү үчүн аскерий коопсуздукту камсыз кылуунун өздүк мамлекеттик системасын куруу талап кылынган.

Азыркы учурга чейин Кыргызстан коргонуу курулуш чөйрөсүндө маанилүү натыйжаларга жетише алган жок. Бүгүнкү күндө бул системанын дээрлик бүткүл компоненти канааттандыраарлык эмес абалда. Коргонууну башкаруунун жана ар тараптуу камсыз кылуунун системасын кайра карап чыгууну жана чечкиндүү чараларды көрүүнү талап кылат. Куралдуу Күчтөрдүн өзүндө дагы чечүүнү талап кылган кыйла маселелер топтолгон.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанга орун алган жана божомолдонгон согуш коркунучтарынан коопсуздукту камсыз кылуунун талаптарына жооп берген заманбап мамлекеттик аскердик саясаттын негиздерин түптөө зарыл. Бул үчүн негизги максаттуу документти – Аскердик доктринаны кабыл алуу зарыл, анын долбоору азыркы учурда иштелип чыгууда.

Республикалык бюджеттен каржылоону, ошондой эле стратегиялык эл аралык өнөктөштүк жана кызматташтыкты жакшыруунун натыйжасында программалык негизде жакынкы 5 жылда эл аралык уюмдардын алкагында Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү заманбап курал-жарак жана техникалар менен толугу менен кайра жабдылат.

Ошондой эле өлкөнүн Куралдуу Күчтөрүн башкаруунун Бирдиктүү борбору түзүлөт, ал төмөнкү маселелерди чечет:

- армияны белгилүү-бир деңгээлге чейин адистештирүү. Натыйжада биз аскерди контракт жана чакыруу боюнча аскер кызматчылары менен комплекттөөнү оптималдуу айкалыштырууга жетише алабыз;
- аймактык коргонуу күчтөрүн бекемдөө. Алар иш жүзүндө өлкөнүн аскерий коопсуздугун камсыз кылуунун натыйжалуу шайманы болууга тийиш, анткени ал өзүн-өзү коргоонун принциптерине кыйла толук жооп берет. Ушундай эле чараларды жарандык коргоо жагында кабыл алуу зарыл;
- аскердик жамааттарда орун алган жана “салт” болуп калган армия турмушундагы уставдык эмес өз ара мамилелерди, басмырлоону, кемсинтүүнү түп-тамырынан жок кылуу. Бул максаттарда мыйзам деңгээлинде күнөөлүүлөрдү бул адепсиз укук бузуулар үчүн жазалоону катуулатуу, ошондой эле аскер кызматчыларынын укуктарын сактоо боюнча чараларды жогорулатууну караган чаралардын комплекси кабыл алынат. Армияда таасирдүү жарандык контролду камсыз кылуу зарыл;
- аскер кызматчыларын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн, аскердик кызматтан бошонгондордун социалдык көйгөйлөрүн, оболу турак-жай көйгөйүн чечүү.

2.10. Тышкы саясатты жаңыча түшүнүү

Тышкы саясат толугу менен Кыргызстан элинин кызыкчылыктарына баш ийүүгө тийиш. Бул чөйрөдө өзүнүн эл аралык деңгээлге бирдейлештирүүнү издөө зарыл, ал улуттук кызыкчылыктарга, тышкы саясий ресурстарга жана аларды ишке ашыруунун натыйжалуу механизмине таянышы керек.

Тышкы саясатты жаңыча түшүнүү зарыл, ал өлкөдөгү, региондогу жана дүйнөдөгү абалды ачык талдоого, ошондой эле улуттук кызыкчылыктар учурдагы саясий өнүгүүнүн алкагынан чыгуу менен стратегиялык, узак мөөнөттүү жана глобалдуу деген түшүнүккө негизденүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын улуттук тышкы саясаты ачык, ырааттуу жана экономикалык жактан пайдалуу болушу керек. Аны өлкөнүн ички керектөөлөрүнүн жана жарандарыбыздын алдыдагы күтүүлөрүн ишке ашыруунун негизинде жүргүзүү керек.

Жүргүзүлүп жаткан тышкы саясаттын ийгилигине берилген башкы баа Кыргызстанга тартылган инвестициялардын көлөмү, ата мекендик товарларды эл аралык рынокторго алып чыгуу, чет өлкөлөрдөгү Кыргызстандын жарандарынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо болууга тийиш.

Эл аралык коомчулук милдеттенмелерди карманган жана аны менен бирге эле өзүнүн улуттук таламдарын коргоого жөндөмдүү бекем жана ишенимдүү Кыргызстанды көрүшү керек.

Тышкы саясат коңшулаш мамлекеттер жана дүйнөнүн алдыңкы державалары, ошондой эле эл аралык уюмдар менен туруктуу, достук мамилелерге негизденүүгө тийиш.

Бул максаттарда төмөнкүлөр зарыл:

- Кыргызстандын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу тышкы саясий шарттарды түзүүгө багытталган натыйжалуу жана жигердүү тышкы саясат жүргүзүү;
- Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын Улуттук концепциясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу;
- коңшулаш Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан жана КЭР менен мамилелерди чыңдоо, ошондой эле КМШнын алкагында интеграциялык процесстердин тез өнүгүшүндөгү башкы ролду ойноочу Россия Федерациясы менен жаңы стратегиялык кызматташтыкты өнүктүрүү. Бул тышкы саясаттын артыкчылыктуу багыты болуп саналат;
- чектеш мамлекеттер менен жакшы коңшулаштык жана өнөктөштүк мамилелерди өнүктүрүүдө өз ара түшүнүү, өз ара пайдалуу жана өнөктөштүк принциптерине таянуу;
- тышкы өнөктөр менен өз ара аракеттенүү, бирдей жана өз ара пайда көрүү, эл аралык укуктун ченемдерин кыйшаюусуз сактоо шарттарында түзүлүүгө тийиш. Мында Кыргызстандын өнөктөштөрү өздөрүнүн милдеттенмелерин сакташы керек;

- ишенимдүү жамааттык коопсуздукту камсыз кылуу. Эл аралык терроризмге, диний экстремизмге, баңги заттарын сатууга каршы ыкчам жана чечкиндүү аракеттенүү;
- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын юридикалык жактан тариздөөнү аяктоо;
- Кыргызстан менен Россиянын, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жана Түркиянын ортосунда товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумушчу күчтөрүн эркин чыгаруу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;
- Кыргызстандын Бажы союзуна кириши аркылуу ЕврАзЭС өлкөлөрүнүн экономикасына өлкөнү интеграциялоону колдоо;
- эл аралык терроризмге каршы күрөшүүдө ЖККУга (ОДКБ) мүчө өлкөлөр менен кызматташтыкты чыңдоо;
- Кыргызстан менен дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн ортосунда баруулардын жана визасыз алмашуунун жөнөкөйлөтүлгөн режимин киргизүү саясатын улантуу;
- Кыргызстандын, Россиянын жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жарандары жалпы чек аралардан өтүүдө чек аралык жана бажылык жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү;
- Кыргызстандын жарандары кайсы гана жерде жүрбөсүн өз өлкөсү аны эч убакта көйгөйлөрү менен жалгыз калтырбасына ишене тургандай Кыргызстандын жарандарынын таламдарын коргоо;
- АКШ, Европа союзунун, Түштүк-Чыгыш-Азия жана араб регионунун өлкөлөрү менен натыйжалуу экономикалык жана саясий жактан өз ара аракеттенүүнүн жаңы формаларын издөө;
- өз ара пайдалуу экономикалык эл аралык мамилелерди өнүктүрүү, экономикалык дипломатияны өркүндөтүү.

3-глава. ЭЛДИН БИРИМДИГИ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮ САКТООНУН ЖАНА ИЙГИЛИКТҮҮ ӨНҮГҮҮНҮН ШАРТЫ КАТАРЫ

3.1. Этностор аралык ынтымакты камсыз кылуу , жарандык улутту калыптандыруу

Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасында коомдук коопсуздукту чыңдоо боюнча кечиктирилгис чаралар жөнүндө” (2012-жылдын 1-февралындагы №24 ПЖ) Жарлыгын жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин “Кыргыз Республикасынын улуттук саясатынын Мамлекеттик концепциясынын долбоору жөнүндө” (2011-жылдын 30-июнундагы №891-V) токтомун аткаруу иретинде мамлекеттик бийлик органдары эксперттер жамааты менен бирдикте көп улуттуу Кыргызстан элинин биримдигин камсыз кылуу боюнча иштин негизги багыттарын аныктаган мамлекеттик документти (Концепцияны) иштеп чыгууну аяктап жатат.

Иштелип чыгуучу Концепция келечекте Кыргыз Республикасында бирдиктүү жарандык улутту калыптандырууга багытталган жана төмөнкү принциптерге негизделет:

- демократиялык баалуулуктарды туу тутуу. Укуктун үстөмдүгүн таануу, жарандардын жеке, социалдык, экономикалык, маданий, саясий укуктарын жүзөгө ашыруу үчүн шарттарды түзүү. Өлкөнүн бүтүндүгүн жана эгемендигин бузууга, этностор аралык, конфессиялар аралык араздашууну тутантууга, региондук теги боюнча бөлүнүүгө багытталган иштердин жол берилгистиги;
- мамлекеттүүлүктү жана жарандык бирдейликти чыңдоо. Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүн чыңдоо, жарандарда өз өлкөсүн демократиялык укуктук мамлекет катары жалпы түшүнүктү, өз өлкөсүнүн жараны болууга татыктуулукту өнүктүрүү, маданий айырмачылыктарды сактоодо ар бир адамдын коомдун өнүгүшүнө салымын таануу. Мамлекеттин, жергиликтүү бийлик органдарынын жана жарандык коом институттарынын коомду баш коштуруу, социалдык биримдикти жана жарандык бирдейликти калыптандыруу боюнча системалуу ишинин негизинде Кыргызстандын элинин биримдигин сактоо жана өнүктүрүү;
- көп түрдүүлүктө биримдикти таануу. Кыргыз коомун баш коштуруу өлкөнүн жашоо-турмушунун саясий, этностук, маданий-тилдик, конфессиялык жана башка чөйрөлөрүндө көп түрдүүлүк принцибинин баалуулугун жалпы түшүнүүнүн негизинде жүзөгө ашырылат. Мамлекет жана коом бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, саясий партиялардын жана башка жарандык коом институттарынын бардык чөйрөлөрдө, кадр саясатынан тартып шаар куруу жана архитектураны өнүктүрүүнүн келечектүү пландарына чейинки көп түрдүүлүктө биримдик принцибин ырааттуу жүзөгө ашырууга багытталган күч-аракетин колдойт жана кубаттайт.
- Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын урматтоо. Мамлекеттин тарыхына урматтоо менен мамиле кылууну калыптандыруу, кылымдар бою иштелип чыккан биримдиктин баалуулуктарын жана идеалдарын, этностордун өз алдынчалуулугун жана өлкөнүн маданий көп түрдүүлүгүн сактоо, маданияттар

аралык баарлашууну жана сабырдуулукту өнүктүрүү, Кыргызстандын эли – бул кыргыздардын жана Кыргыз Республикасында жашаган бардык башка этностордун табигый биримдиги экендигин түшүнүү;

- дүйнөлүк шериктештикке аралашуу. Өлкөнүн Конституциясы менен мамлекеттик тил катары бекемделген кыргыз тилинин статусу коомдо анын интеграциялык ролун аныктайт. Коомду баш коштуруунун башкы өбөлгөсү катары жарандардын мамлекеттик тилди билиши, ошондой эле жарандардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана өлкөнү ийгиликтүү өнүктүрүүнүн шарты катары расмий жана чет тилдерди билиши.

Алдыга коюлган максаттарга жетүү мамлекеттүүлүктү жана мыйзамдуулукту чыңдоого, мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин өркүндөтүүгө, жарандык коомдун демилгелерин колдоого багытталган чаралардын комплексин иштеп чыгууну талап кылат, алар төмөнкү милдеттерди чечүүгө көмөк көрсөтөт:

- Улуттук деңгээлде ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды түзүү, жарандык коом институттарынын дурус күч-аракеттерин колдоо, этностор аралык мамилелерди жана тил саясатын башкаруу, борбордо жана региондордо жаңжалдардын алдын алуу, башка зарыл инфраструктураны, ошондой эле бүткүл бийлик вертикалы боюнча саясатты жүзөгө ашыруу үчүн жоопкерчилик системасын түзүү;
- Мамлекеттик тилдин бириктирүүчү жана интеграциялык ролун чындап камсыз кылуу, өлкөдөгү тилдердин көп түрдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн тең салмакталган тил саясатын жүзөгө ашыруу;
- Жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу, коом тарабынан “Кыргыз жараны” (Кыргыз Республикасынын жараны), атуулдук, этностор аралык ынтымак жана сабырдуулук түшүнүктөрүн кабылдоо.

Концепцияда белгиленген максаттарга жетишүү үчүн сунуш кылынган ар бир чара Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын тийиштүү пландары менен программаларында зарыл бюджеттик камсыз кылуу менен өнүгүүгө ээ болушу керек.

Концепцияны жүзөгө ашыруунун күтүлгөн натыйжасы – этностук эмес, саясий негизде улуттук мамлекет катары Кыргызстанды чыңдоо болуп саналат.

Алдыга коюлган максаттарды жүзөгө ашыруу – өлкөнүн мамлекеттик жана коомдук түзүмдөрүнүн, бардык жарандардын системалуу ишин талап кылган узак мөөнөттүү процесс. Азыркы абалды талдоонун негизинде Концепцияны үч этап менен жүзөгө ашыруу каралган.

I этап (2013-2014-жылдары) – мыйзамдарды өркүндөтүү, этностор аралык жана тилдик натыйжалуу саясаты жүргүзүүгө багытталган максаттуу мамлекеттик программаларды кабыл алуу. Элдердин баш коштуруу, тарыхый жана маданий мурастарды урматтоонун негизинде этностук жамааттардын маданияттарын өз ара байытуу үчүн шарттарды түзүү боюнча иш улантылат.

II этап (2015-2021-жылдар) – этностор аралык мамилелерди башкаруу системасын өркүндөтүү жана жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу.

III этап (2021-2031-жылдар) – жарандардын демократиялык укуктук мамлекетке – Кыргыз Республикасына таандык экендигин түшүнүшүнүн негизинде

Кыргыз Республикасында бекем баш кошкон бирдиктүү жарандык улутту калыптандыруу.

Концепцияны жүзөгө ашыруунун этаптары бюджетти түзүү процесси жана концепциялык документтер менен стратегияларды жүзөгө ашыруу этаптары менен шайкеш келтирилүүгө тийиш. Ар бир этап көрсөтүлгөн мезгилге аракеттенүү Программаларын кабыл алуу менен коштолууга тийиш.

3.2. Мамлекеттик-конфессиялык жана конфессиялар аралык өз ара мамилелерди оптималдаштыруу

Диний чөйрөдө мамлекеттик саясатты ишке ашыруу динге байланыштуу тышкы жана ички коркунучтарга, ошондой эле Кыргызстанда радикалдык диний агымдардын жана конфессиялар аралык карама-каршылыктардын өсүшүнө тиешелүү багыттарды конкреттештирүү максатында Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 9-июнундагы ПЖ № 120 Жарлыгы менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун концепциясына” ылайык ишке ашырылат.

Азыркы убакта биздин республика көп конфессиялык өлкө болуп саналат, анда 30га жакын диний багыттар аракеттенип, 2500гө жакын диний багыттагы объекттер иштейт.

1991-жылга чейин Кыргыз Республикасында расмий түрдө 39 мечит, 25 Орус Православие чиркөөлөрү жана храмдары иштеген. Эгемендик алган учурдан тартып катталган конфессиялык багыттардын саны 4төн 30га чейин өскөн, диний багыттагы объекттердин саны дээрлик 40 эсеге көбөйгөн.

Кыйла ири, салттуу конфессиялар ислам жана православие христиандыгы болуп саналат. Азыркы убакта Кыргыз Республикасынын аймагында бири-бирине атаандаш эң аз болгондо төрт тышкы ислам долбоорлору ишке ашырылууда, бул өлкөнүн мусулман коомдоштугун абалына таасир этип жана дин кызматкерлеринин ичинде пикир келишпестиктерди жаратууда. Ошондой эле соңку жылдарда протестант багытындагы конфессиялардын саны көбөйдү.

Коомду демократташтыруунун жана рынок экономикасынын шарттарында калктын динге багыт алуусу олуттуу өстү, бул объективдүү себептерге, ошондой эле чечилбеген социалдык-экономикалык маселелерге, конфессиялардын активдешүүсүнө, мамлекеттик башкаруу органдарынан ушундай суроолорго жооп алууга мүмкүн болбогондо социалдык акыйкат издөөгө байланыштуу.

Кырдаал борбордук-азия регионунда диний экстремизмдин өсүшү менен да татаалдашууда, бул мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч келтирген жагдай. Соңку жылдарда диний экстремизмдин көрүнүштөрүнүн аныкталган фактыларынын саны өстү.

Мында диний экстремизм дегеле дин менен жакындашпай тургандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан маселе динде эмес, анын радикалдуу формаларында турат, койгон максатка жетишүү үчүн демилгечилер динди, анын ичинде зордук-зомбулукту актануунун ар кандай каражатынын идеологиялык шайманына айлантууда.

Диний билим берүү системасы өтө начар абалда экендигин белгилей кетүү керек, ал азыркы шарттарга жана коомдун керектөөлөрүнө жооп бербейт.

Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын максаты диний аралык ынтымакты чыңдоо, сабырдуулук, диний экстремизм көрүнүштөрүнө, фундаментализмге каршы күрөшүүнүн натыйжалуу ыкмаларын жана жолдорун табуу жана мамлекеттин лайык мүнөзүн жоготууга жол бербөө боюнча мамлекеттик органдардын, диний жана коомдук институттардын өз ара аракеттенүү системасын түзүү болуп саналат.

Бул максаттарга жетүү төмөнкүдөй принциптерге негизденүүгө тийиш:

- Кыргыз Республикасынын аймагында жашаган жарандардын диний көз караштарын өз ара урматтоо, инсандын, коомдун, мамлекеттин коопсуздугун, диний расымдарды жасоодо жана диний көз караштарды пропагандалоодо жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоону камсыз кылуу;
- ынтымакка жана ишкер кызматташтыкка жетишүүдө мамлекеттин жана диний конфессиялардын жоопкерчилиги;
- диний маселелерге байланыштуу кырдаалдарда мамлекеттик бийлик органдарынын, анын ичинде дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу органдардын, укук коргоо органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иштеринин ачык-айкындыгы;
- мыйзамдуулук, күнөөсүздүк презумпциясы, динге, жарандардын диний укуктары менен эркиндиктерин бузууга байланыштуу мыйзамга каршы аракеттер үчүн жазанын кайра жангыстыгы;
- диний экстремизм көрүнүштөрүнө келишпестик.

Коюлган максаттарга жетүү мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иштерин өркүндөтүүгө, жарандык коомдун демилгелерин колдоого багытталган иш-чаралардын комплексин иштеп чыгууну болжолдойт, ал төмөнкүдөй милдеттерди чечүүгө көмөктөшөт:

- коомду баш коштурууга көмөктөшүүчү мамлекеттик –конфессиялык, диний аралык өз ара мамилелердин абалын оптималдаштыруу, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жарандык коом институттарынын, барыдан мурда бардык диний конфессиялардын биргелешкен өз ара аракетинин натыйжалуулугун жогорулатуу;
- жарандардын динге ишенүү эркиндигине укуктарын ишке ашыруу, коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде билим берүү системасында ынтымактын, сабырдуулуктун, толеранттуулуктун жана диний зомбулуктарсыз идеяларды колдоо;
- экстремисттик көрүнүштөргө каршы күрөшүү, Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемделген мамлекеттин лайык мүнөзүн натыйжалуу коргоону камсыз кылуу.

Диний чөйрөдөгү саясатты ишке ашыруунун натыйжасы жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бузууну жол бербей турган укуктук мейкиндикти түзүү, ынтымактын, өз ара урматтоонун жана сабырдуулуктун негизинде ар кандай диний ынанымдарды карманган жарандарды баш коштуруу, жарандык, руханий-адептик, маданий дөөлөттөрдүн артыкчылыгын камсыз кылуу, коомго болгон

экстремисттик коркунучтарга натыйжалуу каршы күрөшүү алардын деңгээлин азайтуу болуп калууга тийиш.

Мындай саясатты ишке ашыруу коомдун коопсуздугун жана туруктуулугун камсыз кылып, диний чөйрөдөгү жаңжалдарды четтетип, мамлекеттик бийлик органдары менен диний конфессиялардын өз ара аракетинин натыйжалуу системасын түзө алат.

3.3. Сөз эркиндигин камсыз кылуу жана мамлекеттик маалыматтык саясатты калыптандыруу

Сөз эркиндигине карата укук Кыргызстан калкынын башкы жеңиштеринин бири болуп саналат жана биздин өлкөдө аны коргоо Кыргыз Республикасынын Конституциясы (31- жана 33-беренелер), ошондой эле бир катар эл аралык документтер менен камсыз кылынат, алардын ичинде Адам укуктарынын жалпы декларациясы да бар (19-берене).

Мамлекеттик маалыматтык саясат – бул маалыматка жетишүүгө карата жарандардын конституциялык укуктарын камсыз кылууга багытталган мамлекеттин саясий, укуктук, экономикалык, социалдык-маданий жана уюштуруу иш-чараларынын комплекси.

2013-2017-жылдарга мамлекеттик маалыматтык саясаттын негизги багыттары төмөнкүлөр болот:

- сөз эркиндигин, өз пикирин билдирүү укугуна жарандардын конституциялык укуктарын, сөз жана басма сөз эркиндигин коргоону камсыз кылуу;
- мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ачыктыгын камсыз кылуу;
- маалыматты эркин издөө, алуу, сактоо, пайдалануу жана аны оозеки, жазуу жүзүндө же башка ыкма менен таратуу боюнча жарандардын укуктарын камсыз кылуу максатында мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын практикалык иштерин жана мыйзамдарды өркүндөтүү;
- мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын карамагында турган маалыматка жарандардын жеткиликтүүлүгүн мыйзамга ылайык кепилдикке алуу;
- маалыматтык чөйрөдө жалпыга маалымдоо каражаттары менен коомдук көз карандысыз кесиптик бирикмелер жана ассоциациялардын биргелешкен аракети: (1) сөз эркиндигин камсыз кылуу; (2) маалыматка жеткиликтүүлүккө жарандардын укуктары жөнүндө мыйзамдарды бузууга жол бербөө; (3) улуттук, этностук, расалык, диний келишпөөчүлүктөрдү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү пропагандалоого жол бербөө; (4) басмырлоого, каршылашууга же зордук-зомбулукка чакыруучу маалыматтарды жайылтуу фактыларына бөгөт коюу; (5) журналисттердин коопсуздугун камсыз кылуу; (6) жалпыга маалымдоо каражаттарындагы сын макалаларга мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана кызмат адамдарынын өз учурунда көңүл буруусу; (7) кызмат адамдарынын жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын өз ара урматтоосу жана өзара жоопкерчилиги;

- жигердүү мамлекеттик маалыматтык саясатка өтүү. Мамлекеттик саясаттын негизги багыттары жөнүндө Кыргызстандын жарандарынын маалымдуулук деңгээлин жогорулатуу максатында натыйжалуу долбоорлорду жана иш-чараларды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу. 2014-жылдан тартып республикалык бюджетте мамлекеттик маалыматтык саясатты ишке ашыруу үчүн мамлекеттик органдардын маалыматтык долбоорлорун каржылоону кароо;
- маалыматтын өсүп бараткан ролун жана коомдун маалыматтык суроо-талаптарына ыкчам аракет кылуунун актуалдуулугун эске алуу менен басма сөз кызматтарынын жана коомчулук менен байланышты камсыз кылууга жооптуу мамлекеттик органдардын башка бөлүмдөрүнүн кызматкерлерин окутуу программаларын иштеп чыгууга жана алардын потенциалын жогорулатууга киришүү;
- Кыргызстанда коомдук телерадио берүүнү колдоо жана андан ары өнүктүрүү, цифралык берүүгө өз убагында өтүү үчүн активдүү даярдоо жана инфраструктураларды түзүү;
- Интернетти жана жаңы медианы өнүктүрүү, ошондой эле 2016-жылга чейин өлкөнүн бардык калктуу конуштарын Интернет тармагына толук жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу.

4-глава. ЭКОНОМИКА ЭГЕМЕНДИКТИН ЖАНА УЛУТТУК КООПСУЗДУКТУН БАШКЫ ФАКТОРУ КАТАРЫ

Кыргызстан үчүн экономикалык программанын артыкчылыгы азыркы этапта өлкөнүн эгемендүүлүгү жана улуттук коопсуздугу башкы фактору болуп саналган объективдүү жагдай менен шартталган.

Мурдагы СССРдин акыркы жетекчилигинин экономикалык факторго толук баа бербегендиги жана артыкчылыктарды саясий реформалар тарапка ойлонуштурулбастан ооштуруу өз учурунда өлкөнүн жашоо-турмушун камсыз кылуу системасынын бузулушуна жана Советтер Союзунун кыйрашына алып келген.

4.1. Жеке мүмкүнчүлүктөргө таянуу

“Жеке мүмкүнчүлүктөргө таянуу” аттуу Кыргызстандын өнүгүүсүнүн төмөндө келтирилген “Жол картасында” 2013-2017-жылдары Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүшүнүн артыкчылыктары берилген. Бул документ Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн келечектеги комплекстүү стратегиясынын маанилүү курамдык бөлүгүн билдирет.

Эл Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн планын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик бийликтин бардык бутактарынын жана жарандык коомдун координацияланган жана өз ара макулдашылган ишин талап кылат. Ийгиликтүү өлкөлөрдүн тажрыйбалары экономикадагы жетишкендиктер узак мөөнөттүү пландарды жүзөгө ашыруу аркылуу келе тургандыгын айкын далилдеп турат.

Ошондой болсо да өлкөнүн өнүгүшүнүн азыркы этабы парламенттик демократиянын торолушу менен байланышкан, жана объективдүү себептер боюнча мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосунда өз ара аракеттенүү механизмдеринин калыптанбагандыгы, аткаруу бийлик органдарынын ишиндеги туруксуздуктун олуттуу тобокелдиктери менен мүнөздөлөт.

Бүгүнкү күндө объективдүү себептер боюнча аталган милдетти бирдиктүү жалпы улуттук координациялык органды түзүү жолу менен гана чечүүгө болот. Мамлекет башчысы башкарган жана курамына Жогорку Кеңештин, Өкмөттүн, башка борбордук бийлик органдарынын жетекчилери жана жарандык коомдун өкүлдөрү кирген экономикалык туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеш дал ошондой орган боло алат.

Экономиканы өнүктүрүү мыйзамдарды жана сот системасын озуу менен өркүндөтүү, мамлекеттик башкарууда удаалаш кайра түзүүлөр, мыйзамдуулукту чыңдоо, коомдук турмушта туруктуулукка жетишүү менен колдоого алынууга тийиш. Башкаруу органдары акыр аягында ойлонулбаган куру бекер кадамдарды жасабастан, план менен иштөөгө көнүүгө тийиш.

Сунуш кылынган документ өзүнчө бир карта болуп саналат, анда биз умтулууга тийиш болгон экономикалык максаттар белгиленет. Жаңы

Конституциянын шартында алдыга коюлган максаттарга жетишүү коомчулуктун, партиялардын жана өкмөттүк эмес уюмдардын катуу контролу астында жүрөт. Мезгил коомчулуктун көңүлүнүн борборуна Кыргызстандын элинин жана аймагынын биримдигин сактоо, жарандар үчүн түзүүчүлүк эмгек үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана татыктуу жашоону камсыз кылуу маселесин коюп жатат.

4.2. Өнүктүрүүнүн “Жол картасы” жана азыркы дүйнөдөгү Кыргызстандын орду

Кыргызстандын экономикасы өз алдынча болууга, ошол эле учурда региондук жана дүйнөлүк экономиканын шайма-шай курамдык бөлүгү болууга тийиш. Биздин экономикабыздын артыкчылыктуу секторлору алардын продукциясы жана көрсөткөн кызматтары башка өлкөлөрдө, биринчи кезекте коңшулаш жана Бажы союзуна кирген өлкөлөрдө кеңири керектелгенде, атаандашууга жөндөмдүү жана таанымал болгондо гана Кыргызстандын элине олуттуу пайда бере тургандыгын түшүнүү маанилүү.

2013-2017-жылдары мамлекеттик бийлик органдарынын ишинин маанилүү багыты Кыргызстанда ата-мекендик жана чет өлкөлүк инвесторлор үчүн сөзсүз эң жагымдуу шарттарды түзүү болот. Өзгөчө көңүл кен казуу өнөр жайын, энергетиканы, туризмди, айыл чарбасын, транспортту, башка инфраструктураларды өнүктүрүүгө, ошондой эле жаңы экологияга багытталган технологияларга негизделген чөйрөгө топтолот.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн Жол картасы келечекте Бажы союзуна кирүү жана Евразия Экономикалык шериктештигине интеграцияланууга байланыштуу ата-мекендик бизнестин бир бөлүгүн кайра багыттоону карайт.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасын” жүзөгө ашыруу Кыргызстанга 2017-жыл аяктаганга чейин энергетикалык көз карандысыздыкка жетишүү жолунда олуттуу илгерилөөгө, ошондой эле жакынкы келечекте электр энергиясын ири экспорттоочунун статусун алууга олуттуу билдирүү жасоого мүмкүндүк берет.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасын” жүзөгө ашыруу менен кыргызстандыктар “мезгилдүү өчүрүүлөр” түшүнүгүн унутууга тийиш. Арзан электр энергиясын кошумча иштеп чыгуу ишканалардын санын, өндүрүштүн көлөмүн жана чакан жана орто ишканаларда жумушчу орундарды санын кеңейтүүгө, региондордун экономикасын жандандырууга алып келет.

Кен казып алуу тармагы өлкөнүн экономикасынын стратегиялык маанилүү тармагы болуп саналат, ал бийликтен Кыргызстандын жаратылыш байлыктарын иштетүүгө инвестициялык кызыктыруу үчүн шарттарды түзүүнү талап кылат. Мамлекеттик бардык бийлик институттарынын, анын ичинде жергиликтүү бийликтин мыйзамды туу туткан инвесторлорду реалдуу коргоого алуусу ушул иштин натыйжасы болуп калат. Инвестор менен региондук жамааттардын өз ара мамилелери мыйзамдын гана чегинде түзүлөт. Жергиликтүү калк инвестор өз каражатын жумшап жана жаңы жумушчу орундарды түзүп, регионду өнүктүрүүгө жана жашоо деңгээлин жогорулатууга көмөк көрсөтүп жаткандыгын түшүнүшүнө жетишүү керек, ошондуктан аларга карата мамиле жакшы саналуу жана конструктивдүү болууга тийиш.

Мамлекеттик органдардын контролдоп-текшерүү функцияларын кескин кыскартуу жана ал функцияларды бизнес ассоциацияларына өткөрүп берүү зарыл. Мындай мамиле салымынын өлчөмүнө карабастан бардык ички жана тышкы инвесторлорго карата жасалууга тийиш. Бул багытта бизнес ассоциациялар маанилүү роль ойной алат, алар бизнестин таламын жигердүү коргоп, коррупцияга каршы туруулары керек.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасынын” кыйла бөлүгү айыл чарба маселесине арналган. Кыргызстан азык-түлүк коопсуздугун гана камсыз кылбастан, ошондой эле экологиялык таза айыл чарба азыктарын жана кайра иштетилген өнөр жай продукцияларын тышкы рынокко ири берүүчү деген статусун өзүнө кайтарып алууга тийиш.

Айыл жеринде өлкөнүн бүткүл калкынын жарымынан ашыгы жашайт жана ошондуктан айыл чарбасын өнүктүрүү бир эле учурда экономикалык да, социалдык да маселе. Дыйкан жана фермер үчүн эки нерсенин – жер жана суунун турмуштук зор мааниси бар. Айыл тургундары үчүн 2017-жылга карата 50 миң гектар жаңы сугат жерлери ишке киргизилет жана 80 миңге жакын дыйкан чарбалары же 200 миң киши сугат жана ичүүчү суу менен камсыз болот. Ошондой эле райондордо ирригациялык системаларды калыбына келтирүү жана оңдоо үчүн каражаттар бөлүнүп жана тышкы кредиттер тартылат. Ошол эле жерлерге суу келип, айдоо аянттары кулпурат, ал эми айылдык эмгекчилердин турмушу жакшы жагына өзгөрүп жана көптөрү жакшы үлүш издеп туулган жерин таштап кетүүдөн айнышы мүмкүн. Бул айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн зарыл болгон кеңири иштердин бир гана бөлүгү.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасы” Кыргызстанды “транспорттук туңгуюктан” алып чыгуу жана “транзиттик” өлкөнүн катарына өткөрүү боюнча ачык-айкын инфраструктуралык иш-чаралардан турат. Курулушу пландаштырылып жаткан темир жол региондордун экономикасын өнүктүрүүгө түрткү болуп, пайдалуу кен жаткан жерлерге жетүү маселелерин чечет. Мына ушунун бардыгы калкты иш менен камсыз кылууну жогорулатууга жана алардын экономикалык абалын жакшыртууга алып келет. Бул өлкөнүн түндүгү менен түштүгүнүн ортосунда кошумча транспорттук байланышты камсыз кылат. Ошондой эле жыл сайын асфальтобетон төшөлгөн 300 км ашык автожолдорду калыбына келтирүү жана асфальтобетон төшөө менен кеминде 150 км авто жолдорду оңдоо каралып жатат.

Туризм чөйрөсү жана биздин өлкөнүн заманбап талаптарга жооп берген ири региондук туризм жана эс алуу борборунун статусун алуу жагы Кыргызстанды өнүктүрүүнүн сөзсүз түрдөгү артыкчылыктарынын бири болуп саналат.

Финансылык кызмат көрсөтүү системасында атаандашууну өнүктүрмөйүнчө экономиканын өсүшү мүмкүн эмес, ошондуктан мамлекет ишкерлердин жана жарандардын финансылык ресурстарга жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү боюнча шарттарды түзүү, ошондой эле жарандардын финансылык системага ишенимин өстүрүү үчүн өз ыйгарым укуктарын пайдаланат. Ишкерлер үчүн банктар кардарлардын суроо-талаптарын жана таламдарын эске алышы маанилүү. Бирок кардарлар да жаңжалдардын болтурбоо үчүн өздөрүнүн финансылык сабаттуулугун жана мыйзамдарды билишин жогорулатуулары керек. Өлкөбүздө региондогу финансылык борборго айлануу үчүн бардык өбөлгөлөр бар.

XX кылымда жана XXI кылымдын башында жетишилген артыкчылыктарды пайдалануу маанилүү. Кыргызстанда Борбордук Азияда өз ара аракеттенүүнүн жана кызматташуунун көп маселелери боюнча интеграциялык аянтча болуу мүмкүнчүлүгү бар. Кыргызстанда эл аралык финансылык борборду, Борбордук Азияда азыркы көркөм өнөрдү өнүктүрүүнүн региондук борборун, креативдик экономиканын айрым секторлорун ж.б калыптандыруу үчүн шарт түзүү керет.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасы” Кыргыз Республикасынын экономикалык жактан өнүгүшүнүн концепциялык моделин сунуш кылат, анда өлкөнүн экономикалык өнүгүшүнүн үлгүлөрү таризделип жана 2013-жылдан 2017-жылга чейинки орто мөөнөттүү мезгилге өнүгүүнүн артыкчылыктары аныкталган.

Бүгүнкү күнгө карата мамлекет өзүнүн негизги жөнгө салуучу функциясын аткарбай жатат, ал экономикада натыйжалуу ишкер чөйрөнү түзүүдө турат. Бул бир жагынан монетардык, фискалдык жана экономикалык саясаттын башка каражаттары аркылуу чың жана туруктуу макроэкономикалык кырдаалды колдоо. Экинчи жагынан – бардык катышуучулар үчүн чарбалык иштин бирдей эрежелерин белгилөө, атаандашуу чөйрөсүн камсыз кылуу, ченемдерди жана стандарттарды, лицензиялоону иштеп чыгуу жана алардын сакталышын контролдоо. Бул жерде ушул кезге чейин бюрократизмге, коррупцияга, чоң, кымбат жана натыйжалуу эмес уруксат кылуу системасынын орун алышы менен байланышкан ири көйгөйлөр бар.

Экономикада мамлекеттик сектордун үлүшү даде болсо олуттуу, мамлекеттик чыгымдар ИДПнын 30%га жакынын түзөт. Бюджеттин тартыштыгы өсүп жатат, бул мамлекеттик бюджеттин кирешесин жогорулатуу жана социалдык милдеттенмелерди тактоо үчүн экономиканы өнүктүрүүгө мамлекеттин күч-аракетин топтоону талап кылат. Салык системасынын азыркы абалында иштеши жана Социалдык фондго чегерүүлөр саясаты көп жагынан экономиканын өнүгүшүн кечеңдетип жатат.

Документте белгиленген 2013-2017-жылдарга экономикалык өнүктүрүү саясаты социалдык кесепеттерди жоюуга жана өлкөдө саясий кырдаал жакшырган шартта өлкөнүн экономикасын өнүгүүнүн туруктуу багытына алып чыгууга багытталган.

Бул документте экономикалык артыкчылыктар белгиленген, ал жакынкы беш жылда эле экономиканын, мамлекеттик бюджеттин жана эмгек рыногунун абалына олуттуу таасир тийгизүүгө тийиш. Ошондуктан 2013-2017-жылдарга экономикалык артыкчылыктарды тандоо үчүн негизги критерийлер болуп төмөнкүлөр саналат: (1) жогорку кошумча нарк; (2) салык сыйымдуулугу; жана (3) жумушчу орундарды түзүү жана жумушсуздукту кыскартуу.

Документте көрсөтүлгөн экономикалык артыкчылыктарды тездик менен жүзөгө ашыруу алдыдагы беш жылда мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын кыскартууга жана иш менен камсыз кылууну өстүрүү аркылуу коомдо социалдык оорчулукту төмөндөтүүгө дурус таасир тийгизет.

Алдыда турган келечекте бизнес чөйрө өлкөдө бекем инвестициялык кырдаалды калыбына келтирүүгө жана чыңдоого, мамлекеттик жөнгө салууларды бюрократтыктан арылтууга жана чарбачыл субъекттерге экономикалык эркиндик берүүгө багытталууга тийиш.

Бул документте сунуш кылынган жер-жерлерде инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашыруу процесси региондордун экономикалык жактан жакшырышына гана эмес, ошондой эле бүтүндөй социалдык-саясый кырдаалга да дурус таасир тийгизет.

2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүктүрүү саясатын тариздөөгө концепциялык мамилени эске алуу менен саясаттын ачык-айкын чараларын жана аракеттерин айкындоо ушул документтин алкагында белгиленген өлкөнү экономикалык өнүктүрүү саясатын жүзөгө ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ар жылдык так пландарынын чегинде жүргүзүлүүгө тийиш. Өкмөт мурда бекиткен стратегиялык документтердин чегинде (мисалы, Өнүгүүнүн орто мөөнөттүк Стратегиясы жана Программасы) орто мөөнөттүү пландар өзүн актабагандыгын тажрыйба көрсөттү, анткени тез өнүгүү шарттарынын өзгөрүшүнөн улам чаралардын/аракеттердин көп бөлүгүнүн актуалдуулугу жоголуп, пландаштыруунун горизонту 1 жылга чейин тарыган жана Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн ар жылдык так пландарын калыптандыруу жана жаңылоо зарылчылыгы пайда болду.

Экономикалык реформалардын жүрүшүн координациялоо жана контролдоо, өлкөдөгү экономикалык кырдаалдын өзгөрүшүнө жооп кылуу экономикалык туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеш тарабынан жүргүзүлүүгө тийиш

5-ГЛАВА. СОЦИАЛДЫК МИЛДЕТТЕРДИ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРДҮ ЧЕЧҮҮ

2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасында мамлекеттик социалдык саясаттын стратегиясы учурдагы талаптарды жана мамлекеттин мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен өлкөнүн жарандарынын социалдык кепилдиктери, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу жөнүндө конституциялык жоболорду мамлекет тарабынан аткарууга, ошондой эле Кыргызстанды гуманитардык жактан өнүктүрүү милдеттерин ишке ашырууга негизденет.

Жаңы жумушчу орундарынын пайда болушу жана бюджеттин кирешелеринин өсүшү социалдык маселелерди чечүү, пенсионерлерге жана башка калктын аз камсыз болгон катмарына социалдык жардамды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө алып келет.

Социалдык чөйрөдө экономикалык маселелер менен катар биринчи кезектеги тартипте чече турган бир катар багыттар жана милдеттер бар.

5.1. Билим берүү системасын реформалоо

Билим берүү чөйрөсүндө 1,5 миллионго жакын кыргызстандыктар билим алышат жана эмгектенишет. Кыргызстанда билим берүү системасын реформалоонун кыйла маанилүү этабы 2012-2020-жылдарга билим берүүнү өнүктүрүү Стратегиясын кабыл алуу болуп саналат. Аны ишке ашыруу ата мекендик билим берүүнүн мыкты салттарын жана эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен азыркы талаптарына ылайык ийкемдүү, ачык улуттук билим берүү системасы түзүүгө багытталган.

Бүгүнкү күндөгү кырдаал өлкөнүн билим берүү системасы дүйнөлүк керектөөлөрдөн гана эмес, ошондой эле кыргызстандын коомунун өз керектөөлөрүнөн да дайыма артта калуусу менен мүнөздөлөт. Ошондуктан билим берүү системасын реформалоо менен гана ушундай маселелерге жооп берүүгө болот.

Реформанын негизинде билим берүү системасы атаандашууга жөндөмдүүлүктү жана өлкөнүн гүлдөп өнүгүшүн камсыз кылууга, ошондой эле адам капиталынын наркын жана сапатын жогорулатууга көмөктөшүүгө тийиш экендиги камтылган.

Билим берүү чөйрөсүндөгү башкы артыкчылык мектепке чейинки жана мектептик билим берүү болуп саналат – бул мамлекеттин функциясы.

Мектепке чейинки билим берүү үчүн негизги милдет балдардын мектепке психологиялык-педагогикалык даярдыгын жогорулатуу болуп саналат. Мектепке кирүүдө балдарга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу үчүн мектепке чейинки курактагы балдарды мектепке даярдоо боюнча программаларды колдонууга киргизүү жагында чараларды көпрүү зарыл.

Мектепке чейинки мекемелердин өтө жетишсиздигин эске алуу менен мектепке чейинки мекемелердин альтернативалуу моделдерин киргизүү, мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн алкагында жеке секторду тартуу үчүн шарт түзүү зарыл, бул үчүн колдонуудагы мыйзамдарга мыйзамдык негизде тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү керек.

Жалпы билим берүү мектептеринин деңгээлинде проблемалардын бүтүндөй бир комплексин чечүү милдети турат. Мектептик билим берүүнү мазмунун кайра карап чыгууга, жаңы муундагы предметтик стандарттарды киргизүүгө, окуу китептери менен камсыз кылууга, ошондой эле маалыматтык технологияларды, айрыкча алыскы мектептерде өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө басым жасоо зарыл.

Азыркы этапта педагогикалык ишмердиктин артыкчылыктануу багыты элдин маданий жана руханий баалуулуктары жана каада-салттары аркылуу руханий-адептик негиздерди калыптандыруу болууга тийиш. Тарбиялоо жана билим берүү табигый өз ара байланышкан процесс болушу керек.

Кесиптик билим берүүдө мамлекеттин ролун кайра карап чыгуу талап кылынат. Жогорку билим берүү келечекте мамлекеттик заказдар механизмдин колдонуу менен рынок механизмдерин жетекчиликке алууга тийиш. Бул механизм изилдөөлөргө негиздениши керек, изилдөөдө рыноктун жана билим берүү системасынын өзүнүн абалы аныкталууга, ошондой эле экономикалык жана башка турмуш чөйрөлөрүнүн өнүгүү тенденциялары адекваттуу мамиле кылуу жана өлкөнүн өнүгүү келечектерин эске алуу менен билим берүү системасына өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн жөнгө салынууга тийиш.

Билим берүү системасын өнүктүрүүнүн стратегиясы 2020-жылга карат төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

- ар бир адамдын жөндөмүнө жана керектөөсүнө жараша сапаттуу негизги жалпы билим берүүгө кепилдикке алынган жеткиликтүүлүктү жана билим берүүнүн башка деңгээлдерине бирдей жетишүүнү камсыз кылуу;
- өлкөнү инновациялык өнүктүрүүнүн маанилүү ресурсу катары билим берүү системасынын бардык деңгээлдеринде талантуу жаштарды колдоо;
- үй-бүлө жана коомдоштук менен тең укуктуу жана тыгыз кызматташтыкта Кыргызстандын жаранын тарбиялоону камсыз кылуу;
- өзгөчө муктаж болгон балдарга билим берүүгө басым жасоо менен билим берүүнү бардык баскычтарында окутууга инклюзивдүү мамилени киргизүү;
- билим берүү шарттарына теңдештирилген мамилени эске алуу менен билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде жана баскычтарында финансылык каражаттарды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыз кылуу;

- кесиптик чеберчилигин дайыма өркүндөтүү аркылуу жана коомдо жогорку статусу бар жогорку квалификациялуу кадрларга ээ болуу;
- кеңири академиялык жана чарбалык өз алдынчалуулукка ээ жана көрсөтүлүүчү билим берүү кызматтарынын сапаты үчүн жооп берген билим берүү уюмдарынын оптималдаштырылган тармагына ээ болуу;
- билим берүүнү бардык деңгээлдеринде сапаты кепилденген механизмдердин чыңдоо үчүн билим берүү уюмдарынын иштерине мониторинг жүргүзүү жана баа берүү системасына ээ болуу;
- улуттук жана эл аралык билим берүү мейкиндигинде окугандардын академиялык мобилдүүлүгүн колдоо.

5.2. Саламаттыкты сактоону реформалоо

Саламаттыкты сактоонун азыркы абалы каржылоонун жетишсиздиги гана эмес, ошондой эле системанын ичиндеги терең кризистик көрүнүштөр бар экендигин да ырастап турат.

Бүгүнкү күндө расмий статистиканын маалыматы боюнча иш жүзүндө саламаттык деңгээлинин бардык көрсөткүчтөрү боюнча абалдын начардыгы байкалат, соңку убактарда мындай начар жагдайлар да чыныгы көрүнүштү чагылдыра албай тургандыгы моюнга алынууда.

Ресурстарды натыйжасыз жана сарамжалсыз пайдалануу. Эмгек акыларды төлөөгө чыгымдардын инфраструктураларды каржылоо үлүшү мамлекеттик бюджеттин 80%дан ашыгын түзөт. Пациентке (медикаменттер, тамак-аш) түздөн-түз чыгымдар 2025%ды түзөт. Мында медициналык персоналга расмий эмес төлөмдөр өсүп жатат.

Медициналык жабдуулардын көпчүлүк бөлүгү алмаштырууга муктаж. Ушулардын бардыгы саламаттык сактоо кызматтарын көрсөтүү сапатына таасир тийгизүүдө, анын үстүнө бул сектор үчүн сапат көрсөткүчү билим берүү секторуна караганда кыйла начар.

Кыргыз Республикасынын айыл жерлеринде жана алыскы райондорунда саламаттыкты сактоо боюнча кадрдык ресурстардын жетишсиздиги курчуп баратат. Маселе даярдалган кадрлардын санында эмес, айыл региондору үчүн керектүү адистердин санында жана жаш адистерди тартуу үчүн социалдык жана экономикалык шарттардын жоктугу болуп саналат.

Калкты дары-дармек менен камсыз кылууда да олуттуу көйгөй орун алган. Көп учурларда ден-соолукту кадимкидей кармоо үчүн зарыл болгон дарылар кымбат. Врачтар бекер берилүүгө тийиш болгон дары препараттарын саткан учурлар да көп кездешет.

Өлкөдөгү экономикалык кырдаалды эске алуу менен саламаттыкты сактоо системасындагы иштер бул сектордогу ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга, мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү өнүктүрүүгө, жеке сектордун катуусун арттырууга, атаандаштык чөйрө түзүүгө жана медициналык кызмат көрсөтүүчүлөрдүн жоопкерчилигин жогорулатууга багытталышы керек.

Мында мамлекеттин негизги күч-аракети коомдук саламаттык сактоо маселелерин чечүүгө багытталууга тийиш. Биринчи кезекте ден-соолукту чыңдоо маселелерин чечүүгө багытталган чаралардын комплексин иштеп чыгуу зарыл.

Калктын өз ден-соолугуна мамилесин андан ары өзгөртүү жана саламаттык сактоо кызматтарынын сапатын жогорулатуу болуп саналат. 2012-2016-жылдарга Кыргыз Республикасынын саламаттыкты сактоо системасын реформалоонун “Ден-соолук” улуттук программасы дал ушундай милдеттерди чечүүгө багытталган.

Мында мамлекеттик саясатта ден-соолукту чыңдоо маселелерин чечүү үчүн секторлор аралык өз ара мамилелердин механизмдерин киргизүү өтө маанилүү болуп саналат.

Саламаттыкты сактоо секторунун ишмердиги менен катар калктын саламаттыгын коргоо жана чыңдоо ишинде коомдук экономикалык факторлор, саясий чаралар жана кыргызстандыктардын ден-соолугун жакшыртуу максатында саламаттыкты сактоо секторунан тышкары мамлекеттик бийлик органдары кабыл алуучу саясий чаралар жана иштердин маанилүү роль ойнойт.

5.3. Калкты социалдык коргоонун жана пенсия менен камсыз кылуунун натыйжалуулугун жогорулатуу

2011-жылы кабыл алынган 2012-2014-жылдарга КР калкын социалдык коргоону өнүктүрүү стратегиясы социалдык коргоонун келечектеги системасын мамлекеттин комплекстүү көрө билүүсүн чагылдыруучу биринчи документ болуп саналат, аны ишке ашыруу үчүн бардык зарыл чаралар көрүлүүгө тийиш. Мамлекет даректүү жана натыйжалуу колдоо көрсөтүшө керек.

Ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга, улгайган жарандарга, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн балдарына, мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды баккан энелерге, эмгекке жарамдуу мүчөлөрдүн кирешелери үй-бүлөнүн коомдук зарыл жашоо деңгээлин камсыз кыла турган үй-бүлөлөргө ар тараптуу колдоо көрсөтүүгө багытталган социалдык-экономикалык мамилелердин комплекстүү системасын түзүү зарыл.

Кыргызстандын жараны пенсия менен камсыз кылынган: алардын бардыгы эмгектик, социалдык же болбосо башка пенсияларды алууга укуктуу. 2011-жылы биринчи жолу пенсиялардын орточо өлчөмү минималдуу жашоо минимумунан ашты.

Мамлекет пенсияларды жыл сайын жогорулатуу саясатын улантат, бул бардык пенсионерлердин татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылат. Бүгүнкү күндө

дагы пенсионерлердин кыйла бөлүгү алган пенсияларынын эсебинен өз керектөөлөрүн канааттандырбай турган абалда.

2012-жылы пенсионерлердин саны 551 миң 976 адамды түздү, мында мурдагы 4 жылдын көрсөткүчүнөн бир аз жогору болду. Алардан, курагы боюнча – 4 миң 958 адам, майыптыгы боюнча – 71 миң 959 адам, багуучусунан ажырагандыгы боюнча – 42 миң 802 адам.

Пенсия менен камсыз кылуунун түзүлгөн системасы азыркы талаптарга жооп бербейт жана келечекте жакшырышы күмөн. Ал пенсиялык фонд түзүүдө иштеген жарандардын чыныгы салымын начар эске алуу менен жарандарды пенсиялык чегерүүлөрдү төлөөгө үндөйт.

Мындан тышкары, ар кандай баа берүүлөр боюнча Кыргызстандын калкынын жалпы санынын 10%дан ашууну бүгүнкү күндө башка өлкөлөрдө иштешет жана жашашат, алардын кирешелери эч кандай каттоого алынбайт, алар азыркы учурда мамлекеттик камсыздандыруу системасына мүчөлүк акы төлөшпөйт жана келечекте аларга пенсия алуу мүмкүнчүлүгү болбойт.

Пенсия алуучуларга карата камсыздандыруу взносун төлөгөн жарандардын жана иштегендердин санынын катнашы кыскарууда. Азыркы убакта башка өлкөлөргө кетип жаткан жумушчу күчтөрүнүн агымын эске алуу менен иштегендердин жана камсыздандыруу взностторун төлөгөндөрдүн санын пенсионерлерге караганда бир аз көбүрөөк. Демек, Эл аралык эмгек уюмунун рекомендацияларына ылайык бир пенсионерге бирден кем эмес төлөөчү туура келет.

5.4. Маданий чөйрөнү калыптандыруу, спортту өнүктүрүү жана жаштар демилгелерин колдоо

Маданий чөйрөнү калыптандыруу жана өнүктүрүү Кыргызстанда турмуш-жашоону жакшыртуунун маанилүү шарттарынын бири болуп калууга тийиш. Маданий чөйрөгө адамдык капиталдын калыптануусунда жетектөөчү роль таандык.

Кыргызстандын 90-жылдары рыноктук мамилелерге өтүшү маданий чөйрөнү сактоого жана өнүктүрүүгө карата мамлекеттин ойлонуштурулган жана негизделген саясатынын жоктугунун мезгили катары мүнөздөлгөн. Бул «маданият» тармагынын кыйла интеллектуалдык жана кесипкөй ресурсунун бузулушуна жана түгөнүшүнө, маданият жагында маданият мекемелеринин жана билим берүү мекемелеринин тармактарынын интеллектуалдык-агартуучулук ишмердүүлүктөн массалык жана оюн-зооктук жагына оошу менен сапаттык жана сандык жактан азайышына алып келди.

Ушуга байланыштуу маданият мекемелеринин ишинде мазмундук, материалдык, техникалык, маалыматтык, усулдук мүнөздөгү маселелер келип чыгып, өлкөнүн маданий мейкиндигинин жалпылыгы бузулуп, мезгил талабы

менен маданиятты өнүктүрүүнүн ортосунда карама-каршылыктар жана бул процессти оордоткон көйгөйлөр келип чыкты..

Бүгүнкү күндө артыкчылыктуу милдеттерди чечүү менен, анын ичинде: улуттук чыгармачылык дараметти өнүктүрүү, маданий баалуулуктарды жана элдин каада-салтын, материалдык жана материалдык эмес маданий мурасын сактоо, аны руханий өнүктүрүү ресурсу катары колдонуу; өсүп келе жаткан муунду жарандуулук жана атуулдук духунда тарбиялоо, дүйнөлүк жана ата-мекендик маданиятка аралашуусун кошо алганда маданиятты өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуунун зарылчылыгы бышып жетти.

Дене тарбия жана спортту өнүктүрүү маселелерин чечүү талап кылынат. Алар сергек жашоо ыңгайынын негизи болуп калууга тийиш. Спорттук-ден-соолукту чыңдоочу ишмердүүлүк адамдын ден-соолугун жана дене күч даярдыгын жакшыртат, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоого өбөлгө түзөт, экономикалык жактан активдүү калктын ишке жөндөмдүүлүгүн жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат, активдүү эмгектик ишмердүүлүктүн мөөнөтүн узартат.

Түзүлгөн кырдаалды талдоо, ошондой эле “2011-2016-жылдарга дене тарбияны жана спортту өнүктүрүүнүн артыкчылыктары” тармактык Концепциясын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу бул чөйрөдөгү кризистик абалды аныктады.

Калктын ар кандай тобунун, анын ичинде балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден-соолугунун абалынын көрсөткүчтөрү начарлоодо, дене тарбия жана спорттун жапыртыгы болгону 6-7%га жетет, бул калктын генофондунун коопсуздугунун босоголук деңгээлинен төмөн (15%); чакыруу жана чакырылганга чейинки курактагы жаштардын жарымынан көбү дене күч даярдыгынын ченемдерин жана талаптарын аткара алышпайт. Эл аралык аренада спортсмендедин жетишкендиктери абдан сейрек учурайт. Өлкөдө олимпиадалык кыймыл абдан начар өнүгүүдө.

Дене тарбияны жана спортту өнүктүрүүнүн стратегиялык максаттары – бул жашоонун сергек ыңгайына багыттанган жарандарга шарттарды, анын ичинде дене тарбия жана спорт менен алектенүүгө, спорттук инфраструктураны өнүктүрүүгө, кыргыз спортунун атаандашуучулугун жогорулатууга багытталган.

Коюлган максаттуу багыттарга жетишүү үчүн дене тарбиянын жана спорт системасынын заманбап негиздерин түзүүнү караган өлкөнүн калкын дене тарбия-спортко тарбиялоонун жаңы улуттук системасын түзүү, калктын ден-соолугун чыңдоо жана социализациялоо фактору катары дене тарбия жана спорттун ролун жогорулатуу, биринчи кезекте билим берүү системасында балдарды жана жаштарды дене күч жагында тарбиялоо, жогорку квалификациядагы спортсмендерди даярдоо жана өлкөнүн эл аралык имиджин түзүүгө көмөк көрсөтүү.

Мамлекеттик жаштар саясаты төмөнкү принциптердин негизинде жүзөгө ашырылат:

- жаш жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу;

- прогрессивдүү жаштар демилгелерин колдоо;

- жынысына, улутуна, социалдык абалына жана диний таандыктыгына карабастан жаштардын ар кайсы топторунун кызыкчылыктарын жана суроо-талаптарын эске алуу;

- жаштардын социалдык аялуу бөлүгүн, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү балдарды, жетимдерди, көп балалуу үй-бүлөлөрдөгү жана начар жашаган үй-бүлөлөрдөгү өспүрүмдөрдү даректүү коргоо жана колдоо.

Мамлекеттик жаштар саясатын жүзөгө ашыруунун артыкчылыктуу багыттары болуп төмөнкүлөр аныкталган:

1) жаштарды атуулдук, адеп-ахлактык жана руханий өнүктүрүү;

2) жаштардын жаратуучулук активдүүлүгүн өнүктүрүү жана коомдук маанилүү демилгелерди колдоо;

3) жаш жарандардын экономикалык жактан өз алдынчалуулугун камсыз кылууга жана алардын эмгекке укуктарын жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтүү;

4) жаш жарандардын сергек жашоо ыңгайынын идеяларын калыптандыруу, тарбиялоо жана билим берүү ;

5) маалыматтык ачык-айкындуулук.

Жаштар саясатынын негизги аспекти болуп өлкөнүн өнүктүрүүнүн бүткүл процесстерине жаштарды кошуу, алар үчүн жаңы келечектерди, максаттарды жана “өсүү чекиттерин” ачуу.

5.5. Үй-бүлөнүн ролун жогорулатуу жана гендердик өнүгүү

Мамлекеттин туруктуулугунун жана өнүгүшүнүн негизги факторлорунун бири коомду бөлүп-жаруучу региончулук жана трайбализмдин терс көрүнүштөрүн жоюу, үй-бүлө институту болуп саналат. Өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал биздин айылдарда жана шаарларда жашаган ар бир үй-бүлөнүн экономикалык абалына жана жашоо маанайына түздөн-түз көз каранды болот.

Кыргызстандагы эгемендик жылдарында үй-бүлөнү колдоого багытталган атайын мамлекеттик программа кабыл алынган эмес. Бул маселе гендердик теңчиликке жетишүү боюнча кабыл алынган Улуттук пландардын алкагында гана каралган. 2012-жылы биринчи жолу 2020-жылга чейин гендердик теңчиликке жетишүү боюнча Улуттук стратегия кабыл алынды.

Бул документтердин алкагында үй-бүлөнү колдоо, анын ичинде аялдар жана эркектер ишти жана үй-бүлөлүк милдеттерди шайкеш аткара ала тургандай шарт түзүү боюнча айрым чаралар каралган. Энелерди коргоо кош бойлуулук жана төрөт боюнча бир аз пособие төлөө менен чектелет. Кырдаал үй эмгегин жана балдарды багууну жеңилдетүүгө багытталган кызматтардын өтө начар абалы менен да кыйындоодо. Азыркы убакта мектепке чейинки билим берүү мекемелери 13%га гана жакын балдарды камтыйт, бул жаш балдары бар аялдарды жумуш издөө жана жумуштан өсүү мүмкүнчүлүгүн чектейт.

Соңку жылдарда диний көрүнүштөрдүн, үрп-адаттардын жана каада-салттардын жактоочуларынын саны өсүп баратат. Бул эртелеп никеге туруу жана жаш курагында бала төрөө санынын өсүшүнөн көрүнөт, бул аялдардын абалынын сөзсүз начарлашына, билим алууда жана кесипке ээ болууда кыздардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөөгө алып келет.

Бул тенденциянын көрүнүштөрүнүн бири 2005-2007-жылдарда жогорку чегине жеткен башкаруу органдарынан аялдарды “сүрүп чыгаруу” болуп саналат, анда Жогорку Кеңешке бир да аял шайланган эмес. КРнын шайлоо жөнүндө кодексине убактылуу атайын чараларды киргизүү өлкөнүн тышкы беделине оң таасир этип, парламенттин депутаттарынын курамы төрттөн бир деңгээлинде аялдардын көрсөтүлүшүн камсыз кылууга мүмкүндүк берди.

Бизнес баштоо үчүн ресурстарга аялдардын жетиштүүлүгүнүн чектелиши ишкерлердин арасында алар бир аз гана үлүштү түзүшүнө алып келди, эреже катары булар кызмат көрсөтүү жана соода чөйрөсүндөгү чакан бизнес ишканалары.

Эркектер да коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдүн терс кесепеттерине дуушар болду, алар “багуучунун” жана “анык” эркектин ролу жөнүндө көндүмдөрдөн тышкары калышты. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда өзүн өзү өлтүрүүдөн эркектердин өлүмү аялдарга караганда 4 эсеге ашат, ал эми эркектердин орточо жашоо узактыгы 63,5 жашты түзсө, аялдар орточо 9 жылга узак жашашат. Эркектердин билим деңгээли төмөндөгөндүгү байкалат, бул үй-бүлөдөгү жана коомдогу жаңжалдардын өсүшүнө, айырмачылыктарга чыдай албоого, күч колдонууга даяр болууга алып келиши мүмкүн.

Кыргызстандын келечекте өнүгүшүнүн негизги элементтеринин бири демократиялык лайык мамлекет катары коомдун негизги бөлүгү катары мамлекет таанууга тийиш, үй-бүлөнүн экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, аялдар менен эркектердин абалын жакшыртуу зарыл. Бул маселелерге көңүл буруу мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыттарынын бири болушу керек.

Төмөнкүдөй милдеттерди чечүү үчүн үй-бүлөнү жана гендердик өнүгүүнү колдоо боюнча атайын мамлекеттик чаралар зарыл:

-Кыргыз Республикасында үй-бүлөнүн абалы жөнүндө чыныгы кырдаалга талдоо жүргүзүү жана үй-бүлө институтун чыңдоого, башка салт болуп калган институттар менен салыштырганда коомдогу анын ролун жогорулатуу, жалпы адамзаттык

баалуулуктарды бекемдөөгө багытталган комплекстүү программаларды иштеп чыгуу;

- эртелеп никеге туруулардын, аялдарга карата зомбулуктардын саны кыскартуу боюнча чараларды көрүү, жакшы салттарды өнүктүрүү, ата-энелик функцияларын ишке ашырууда аталар менен энелерди колдоо, карьера менен үй-бүлөлүк милдеттерди айкалыштыруу.

Мындай саясатты муундардын тарыхый мурасына, улууларга урмат көрсөтүү, энелерди сыйлоо салттарына тыгыз байланыштуу ишке ашыруу негизги институттардын бири катары үй-бүлөнү бекемдөөгө көмөктөшөт, анда мекенчилдик, толеранттуулук, жарандык жана социалдык жүрүм-турум калыптанат.

ЭКИНЧИ БӨЛҮК: 2013-2017-ЖЫЛДАРГА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

6-глава. МАКСАТТУУ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨР

1. Кыргызстан экономикалык туруктуу өсүшкө жетишүүгө жана натыйжалуу иштөөчү социалдык рыноктук экономиканы түзүүгө жетишүүгө тийиш. Өлкөнү өнүктүрүүдөгү башкы ролду жеке сектор ойношу керек, мамлекеттин ролу өз кезегинде жеке сектордун иш-аракети үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүдө турат.
2. Макроэкономикалык туруктуулук негизги максаттуу багыт болуп калат. Орто мөөнөттүү келечекте экономиканын туруктуу өсүшүнө, тең салмактуу бюджетке, инфляциянын алдын ала билүүгө жана “келечек муундардын” эсебинен эмес, “каражатка жараша” жашоого жетишүү экономикалык туруктуулуктун негизги өбөлгөсү болуп калат.
3. Мамлекеттик финансы (Мамлекеттик инвестициялар программасы) алыскы облустардын жана өнүктүрүүгө өсүшү көбүрөөк деңгээлде көмөктөшүүчү жана чектеш тармактарды өнүктүрүүгө кыйла мультипликативдүү натыйжага ээ болгон экономика секторлорун өнүктүрүүгө багытталууга тийиш.
4. Макроэкономикалык туруктуулук төмөнкүдөй негизги сандык параметрлерге жетишүүдө жана аларды сактоодо көрүнүшү керек:

1-таблица. 2013-2017-жылдарга макроэкономикалык туруктуулуктун негизги сандык параметрлери

Параметр	Максаттуу көрсөткүч
ИДПнын жылдык орточо өсүшү	7%
Инфляция	7%дан ашык эмес
ИДПга карата бюджеттин тартыштыгы	5%дан ашык эмес
ИДПга карата мамлекеттик карыз	40%га жакын

7-глава. ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРУКТУУ ӨСҮШ ЖАНА МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ТУРУКТУУЛУК

5. Эгемендүү мамлекет катары Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүнө өбөлгөлөр кыйла деңгээлде анын жаратылыш ресурстары, географиялык жайгашуусу жана советтик өнүгүү мезгилиндеги структуралык жана институттук мурасы менен аныкталган.

6. Кыйла маанилүү өбөлгөлөр төмөнкүлөр болуп калды:

географиялык жайгашуусу: деңизге чыгуу жолунун жоктугу жана башкы экономикалык борборлордон обочолугу;

экономиканын агроөнөр жайлык структурасы: өнөр жайдын көпчүлүк бөлүгү бүткүл Советтер Союзунун муктаждыктарына иштеген (анын ичинде аскердик-өнөр жай), ошондуктан ал башка союздук республикалардагы берүүчүлөрдөн жана керектөөчүлөрдөн жана СССРдин федералдык бюджетинен катуу көз каранды болгон;

оңой алынуучу энергетикалык ресурстардын жана пайдалуу кендердин жоктугу;

эгемендик алган учурга карата жакшы өнүккөн социалдык инфраструктура жана салыштырмалуу калктын жогору жашоо деңгээли;

көз карандысыз мамлекет үчүн мүнөздүү көптөгөн институттардын (борбордук банк, чек ара кызматы, бажы жана башкалар) жоктугу;

көз каранды эместик, демократия жана рынок экономикасы жагында тажрыйбанын жоктугу.

7. Эгемендик алгандан тартып жогоруда көрсөтүлгөн факторлор кайра куруунун кийинки мезгилиндеги макроэкономикалык туруксуздуктун (инфляция, керектөө товарларынын олуттуу тартыштыгы) кесепеттерине дал келди. СССРдин ыдырашы борбордон бюджеттик субсидиялардын жана башка республикалардан арзан энергияларды берүүлөрдүн токтошуна, республикалар ортосундагы соодасатык кризисине, аскердик продукцияга суроо-талаптын жоголушуна, баалардын кескин өзгөрүшүнө, транспорт чыгымдарынын өтө өсүшүнө, ошондой эле мамлекет жана эл дуушар болгон таптакыр жаңы милдеттерди чечүү зарылдыгына алып келди.

8. Натыйжада төмөнкүдөй социалдык жана экономикалык оор кесепеттер орун алды:

Гиперинфляция жана өндүрүштүн кыйла төмөндөшү расмий ИДПнын жарымын жоготууга алып келди. Өнөр жай өндүрүшүнүн жана айыл чарбасынын төрттөн үчү да олуттуу жабыркады;

Эмгек акынын өлчөмүнүн жана социалдык жөлөкулдардын азайышы, жумушсуздуктун өсүшү жана рынок экономикасында жашоо тажрыйбасынын жоктугу кедейликтин өсүшүнө жана теңсиздикке алып келди;

Кедейлик жана туруксуздук жетиштүү сезилээрлик тышкы миграцияга көмөкчү болду;

Билим берүүнүн, саламаттыкты сактоонун, маданияттын абалы жана башка социалдык кызмат көрсөтүүлөр көз көрүнө начарлады.

9. Бирок, баштапкы өткөөл мезгилде мамлекет да, эл да жаңы шарттарга тез ыңгайлаша алышты. 1990-жылдардын биринчи жарымында өткөрүлгөн комплекстүү институттук, социалдык-экономикалык реформалар базалык мамлекеттик институттарды түзүүгө, өндүрүштүн төмөндөшүн жоюуга, баштапкы макроэкономикалык турукташууга, ошондой эле социалдык кызматтарды толук кыйроодон сактап калууга жардамдашты. Бааларды либералдаштыруу, мамлекеттик ишканаларды менчиктештирүү (ГО), айыл чарбасында чоң колхоздор менен совхоздордун ыдырашы, өлкөдө удаалаш жүргүзүлгөн жер реформасы жана тышкы экономикалык либералдаштыруу коом үчүн өтө оор өттү, бирок негизинен чакан жана орто бизнестин жеке секторго, ИДПга салымы көбөйдү жана иш менен камсыз кылуу 50%дан ашык деңгээлде болду. Мындай өзгөрүүлөр да ишкерлер, жеке фермерлер жана соодагерлер («челнокчулар» деп аталгандарды кошкондо) сыяктуу жаңы социалдык топтордун пайда болушуна көмөктөштү.

10. Тилекке каршы, жогоруда саналган реформалар дайыма эле жетиштүү түрдө ырааттуу жана ар тараптуу боло берген жок. Мамлекеттик бюджет балансташпай калды; көптөгөн структуралык реформалар (менчиктештирүү, инфраструктураларды реструкташтыруу) бүтпөй калды; социалдык милдеттенмелер чыныгы финансылык мүмкүнчүлүктөрдөн ашып кетти. Ушул кемчиликтердин бардыгы өлкөнүн социалдык жана экономикалык туруктуулугун бүлүндүрүп, 1998-1999-жылдардагы финансылык кризиске алып келди, ал кайсы бир деңгээлде кедейликтин өсүшүнө, макроэкономикалык дестабилдешүүгө, башка көйгөйлөр менен катар тышкы карыздын өсүшүнө катуу таасир этти.

11. Кризистен кийин, Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалы бир аз жакшырды жана кедейлик кыйла кыскарды. Бул көптөгөн адамдардын ишинин натыйжасы болду, алар жаңы шарттарга өздөрүн көнүктүрүп, өзү жана үй-бүлөсү үчүн жоопкерчиликти ала алышты.

12. Мамлекеттин эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында экономиканын иштешинин рынок системасын түзүү экономиканын бардык чөйрөлөрүндө түп-тамырынан берки институттук өзгөрүүлөрдү жана рынок механизмдерин киргизүүнү талап кылды. Жаңы системага өтүү максатында мамлекеттик менчикте турган объекттерди менчиктештирүү жана мамлекеттен ажыратуу жүргүзүлдү, рубль зонасынан чыгуу ишке ашырылды. Бул жеке секторду, баштапкы рынок инфраструктурасын түзүүгө, КМШ өлкөлөрүнүн арасында биринчи болуп улуттук валютаны киргизүүгө жана көз карандысыз акча-кредит саясатын жүргүзүүгө, экономикага дайыма өсүп бараткан инфляциялык кысымды кыйла төмөндөтүүгө мүмкүндүк берди. Натыйжада экономиканын өсүшү 1996-жылы калыбына келди. 1996-2000-жылдардын мезгилинде Кыргызстанда экономикалык өсүштүн орточо темпи жылына 5,6%ти түзгөн, бул КМШ өлкөлөрүнүн арасында эң жакшы көрсөткүчтөрдүн бири болуп саналат. Бирок, соңку он жылдыктын ичинде экономикалык өсүш орточо жылдык өсүш темптеринин төмөндөшү менен мүнөздөлдү. Алсак, экономикалык өсүштүн орточо мааниси 2001-2011-жылдарда 4,3%тен азыраакты түздү. Ошону менен бирге 1998-1999, 2007-2009-жылдардагы

эл аралык финансылык кризистердин убагында өлкөдөгү макроэкономикалык кырдаал тышкы көрүнүштөрдүн таасиринен улам бир топ начарлады.

13. Мында өлкөдө жүргүзүлүп жаткан экономикалык структуралык реформалардын аягына чыкпагандыгы жана ырааттуу эместиги, анын ичинде мамлекеттик башкаруу секторун реформалоо, банктык жана финансылык рыноктордун начар өнүгүшү, жеке ишкердикти өнүктүрүү жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу үчүн айкын эмес жана дайыма өзгөрүп туруучу шарттар туруксуздуктун негизги ички себептери болуп саналат. Буга кошумча экономика тышкы терс факторлордун таасирине катуу дуушар болду, алар: дүйнөлүк азык-түлүк жана финансы рынокторундагы конъюнктурадан кыйла деңгээлде көз карандылык, негизги эл аралык товардык жана финансылык рыноктордон четте калуу; коңшулаш өлкөлөр жагынан тышкы экономикалык иш-аракетте протекционисттик режимдердин болушу.

14. Мамлекеттик бюджеттин өнөкөткө айланган чоң тартыштыгы (ИДПга карата 7%дан ашык) өлкөнүн экономикалык башкы көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Мамлекеттик карызды тейлөө мамлекеттик чыгымдардын эң чоң статьяларына айланды жана мамлекеттин негизги функцияларын аткарууга сарпталуучу ансыз да тартыш каражаттарды кыскартууну талап кылды. Бюджеттин тартыштыгын жабууга тышкы карыз алууларды кескин азайтуу алдыдагы жылдарга өлкөнү туруктуу өнүктүрүүнүн зарыл шарты болуп калат. Бюджеттин балансташпагандыгы өлкөдө кыйла расмий эмес сектор түзүлгөндүгүнө байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин берген баасы боюнча ал ИДПнын 17%га жакынын түзөт (эл аралык финансы институттарынын баасы боюнча 30%дан 60%га чейин).

15. Кыргызстандагы макроэкономикалык абал соңку жылдардын ичинде али да болсо анча туруктуу эмес.

Орточо келечекке экономикалык саясаттын негизги багыттары болуп төмөнкүлөр саналат:

Бюджеттин тартыштыгын, тышкы карызды жана инфляцияны кыскартуу аркылуу макроэкономикалык туруктуулукка жетишүү жана аны сактоо;

Экономикага салык түйшүгүн бирдей бөлүштүрүү аркылуу экономикалык өсүшкө дем берүү, инфраструктурага тышкы жана ички инвестицияларды тартуу, бизнести жана инвестициялык кырдаалды жакшыртуу, экономиканы региондук экономикалык системага интеграциялоо, ошондой эле экономиканын негизги тармактарын (энергетика, кен казып алуу, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, транспорт, финансылык сектор жана башкалар) өнүктүрүү үчүн структуралык реформаларды ишке ашыруу.

Өлкөнү социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн коюлган максаттарын аткаруу үчүн экономикалык өсүштүн орточо темптерин жылына 7%дан кем эмес деңгээлде камсыз кылуу зарылдыгы. Бул милдеттерди чечүү экономиканы өнүктүрүүгө толук көмөктөшүүгө багытталган макроэкономикалык саясатты тыгыз координациялоонун негизинде макроэкономикалык туруктуулукка жетишүүнү жана кармап турууну талап кылат.

7.1. Монетардык саясат

17.Экономиканын жогорку өсүш темптерине жетишүү үчүн шарттарды түзүүдө баалардын туруктуулугун камсыз кылуу монетардык саясаттын маанилүү салымы болууга тийиш. 2015-жылдан тартып жылына 7%дан ашпаган инфляция көрсөткүчүнүн аралыгына жетишүү үчүн инфляциялык таргеттөөнү киргизүү зарыл. Мындай саясат финансылык секторду реформалоо жана инвестициялык тобокелдиктерди азайтуу боюнча күч-аракеттер менен катар келечекте экономиканы 50%га чейин монетизациялоону сезилээрлик көбөйтүүгө жана пайыздык ставкаларды азайтууга мүмкүндүк берет, натыйжада реалдуу сектор үчүн узак мөөнөттүү финансылык ресурстарды жеткиликтүү кылат.

18.Өлкөдө баалардын деңгээлин аныктоочу факторлордун бири сомдун алмашуу курсу болуп саналат. Улуттук валютанын өзгөрүлмө алмашуу курсунун механизмдин колдонууну улантуу зарыл, ал өлкөнүн ички рыногунда чет өлкөлүк валютага суроо-талаптын жана сунуштардын катышы менен аныкталат.

19.Эл аралык резервдердин көлөмүн импорттун кеминде төрт айлык деңгээлинде кармоо өзгөрбөй турган артыкчылык болууга тийиш, мында КРУБ чет өлкөлүк валюталарга карата сомдун курсунун кескин түрдө өзгөрүлүшүн жөнгө салууга умтулушу керек. Ошондой эле тиешелүү түзөтүү чараларын жүргүзүү менен төлөм балансынын абалы эске алынат.

20.Монетардык саясаттын натыйжалуулугун жогорулатуу жана экономиканы өнүктүрүүгө анын оң таасиринин мүмкүнчүлүгүн арттыруу үчүн өлкөнүн финансылык рынокторун тереңдетүү жана кеңейтүү, банк системасын жакшыртуу жана чыңдоо, акча-кредит саясатынын шаймандарын өркүндөтүү, акча массасын көбөйтүүнүн эсебинен экономиканы монетизациялоону жогорулатуу жана экономиканы кредиттөө боюнча чаралар көрүлөт.

21. КРУБдун иш-аракетинин ачык-айкындыгын камсыз кылуунун маанилүү багыты акча-кредит саясатынын максатын, мазмунун жана натыйжаларын түшүндүрүү болот, мында анын натыйжалуулугунун критерийлеринин бири айрым иш-чаралар жана жалпы эле акча-кредит саясаты калкта жана рыноктун катышуучуларында канчалык ишеним жарата ала тургандыгын эске алуу керек. Экономикалык саясатты талдоо борборун түзүү аркылуу сапаттуу прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүү жана жарыялоолордун, мезгилдүү басылмалардын чөйрөсүн кеңейтүү боюнча КРУБдун функцияларын күчөтүү керек.

7.2. Фискалдык саясат жана мамлекеттик карызды башкаруу

22. Соңку жылдарда фискалдык кырдаалдан улам бюджеттин туруктуулугунда өтө терс жагдай түзүлүүдө. Ошондуктан фискалдык саясат түп-тамырынан кайра карап чыгууну талап кылат. Бүгүнкү күндө мамлекеттин чыгымдары ички мүмкүнчүлүктөрдөн кыйла ашат. Фискалдык органдар көпчүлүк учурларда аларга жүктөлгөн милдеттерди аткара алышпайт. Салыктык милдеттенмелерди бизнестин аткарышы боюнча мурдагыдай эле татаал администрациялык жол-жоболор колдонулат. Коррупциялык схемаларга аралашкан фискалдык органдардын иш-аракети бизнестин мамлекетке болгон ишенимин жоготуп, жалпысынан финансылык туруктуулукту коркунучка кептейт.

23. Болжолдуу баалар боюнча 2012-жылы бюджеттин тартыштыгы чоң өлчөмгө - 21,5 млрд. сомго же 458 млн. АКШ долларына (ИДПга карата 7,0%) жетет, ал эми

мамлекеттик карыз 3,1 млрд. доллардан ашат же ИДПга карата 47,7%ды түзөт. Ошону менен бирге мамлекеттин тышкы жардамдарга катуу көз каранды, анын эсебинен өлкө бюджетинин кирешесинин 25%дан ашыгын түзөт, ошондой эле салык түйшүгүнүн өсүшү мамлекеттин финансылык туруктуулугун камсыз кылуу чөйрөсүндө тобокелдиктерди көбөйтөт.

24. Мындай кырдаалдарда мамлекетте пенсияларды, жөлөкпулдарды жана эмгек акыларды көбөйтүү боюнча айкын мүмкүнчүлүктөр чектелүү, ошондой эле иш жүзүндө экономикалык долбоорлор менен программаларды каржылоого бош акча каражаттары жок. Жолдорду, мектептерди, ооруканаларды, балдар бакчаларын, театрларды, университеттерди, музейлерди калыбына келтирүү жана оңдоо боюнча иштер каржылоого өтө муктаж. Ошондуктан бүгүнкү күндө коомдун муктаждыктарына багытталган натыйжалуу бюджеттик мамилелерди түзүү маселеси болуп көрбөгөндөй курч болууда.

25. Мамлекеттик карызды тейлөө маселеси принциптүү түрдө маанилүү, бир жагынан мамлекеттик карызды тейлөө боюнча мамлекеттик милдеттенмелерди сөзсүз аткаруу керек (бул принципти бузуу өлкөнүн беделин төмөндөтөт жана чет өлкөлүк тике инвестицияларды тартууну кыйындатат), экинчи жагынан социалдык чөйрөнү колдоо жана өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттин өтө маанилүү чыгымдарын карыздык төлөмдөр менен кысууга жол бербөө зарыл. Бирок, карыздык көйгөйдү жөнгө салууга мүмкүндүк берүүчү негизги булак мамлекеттик бюджеттин өсүп бараткан кирешелери болууга тийиш.

26. Кирешелерди көбөйтүү үчүн салык системасын чечкиндүү түрдө кайра курууну ишке ашыруу зарыл, анын негизи экономиканын мыйзамсыз секторун көмүскөдөн чыгаруу аркылуу ошол эле учурда башкарууну күчөтүү менен чакан жана орто ишканалар үчүн салык салууну жөнөкөйлөтүүнүн эсебинен салык салуу базасын кеңейтүү болууга тийиш.

27. Салыктардын структурасында басым кыйыр салыктарга жасалат, алар эң жакшы башкарылат. Бул чарбалык субъекттерге артылган салык түйшүктөрүн жеңилдетүүгө жана бул түйшүктөрдүн бөлүгүн көмүскө экономикага оодаруунун эсебинен салыктардын чогулушун көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Келечекте мындай мамиледен кетип жана тике салыктарды башкарууну өркүндөтүү керек.

28. Мамлекеттик чыгымдардын көбөйүшүн азайтуу бир эле мезгилде алардын натыйжалуулугун жогорулатуу, мамлекет жеке секторго аралашпаган гана кызматтарды, айрыкча билим берүүнүн, саламаттыкты сактоонун, даректүү социалдык коргоонун базалык кызмат көрсөтүүлөрүнө каражаттарды топтоштуруу аркылуу өтөт. Фискалдык саясаттын ырааттуулугун, мамлекеттик саясаттын монетардык жана башка түрлөрү менен анын макулдашылганын андан ары жогорулатуу, орто мөөнөттүү финансылык болжолдоого жана программалык бюджеттөөгө өтүү, бюджеттик тартипти чыңдоо, бюджеттик процесстин жана болушунча ачык-айкындуулугун жана мамлекеттик сатып алуулардын натыйжалуулугун, анын ичинде процесстерди автоматташтыруунун негизинде камсыз кылуу боюнча чаралар көрүлөт.

29. Чыныгы фискалдык децентралдаштырууну камсыз кылуу багытында кадамдар жасалат. Бул максатта жергиликтүү бийлик органдарынын өздүк финансы ресурстары кеңейтилип, аларга бир катар салыктарды жүргүзүүнү (жер салыгы, мүлккө салык ж.б.) толугу менен өткөрүп берүү жана башка бир катар салыктар

боюнча түшкөн каражаттарды республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин арасында бөлүштүрүүнүн эсебинен кеңейтилет. Бул салык системасынын натыйжалуулугун жогорулатууга жана салыктык башкарууну сезилээрлик жакшыртууга мүмкүндүк берет. Республикалык бюджеттен жергиликтүү бюджеттерге жиберилүүчү гранттардын көлөмү мында кыйла азаят, муну менен бирге эле жергиликтүү бийлик органдарына алардын жеке карамагына өткөрүлүп берилүүчү чыгымдардын статьяларын каржылоого толук жоопкерчилик жүктөлөт.

30. Макроэкономикалык саясаттын негизги багыттары экономиканын абалын эске алуу менен жыл сайын такталат жана конкреттештирилет жана КР Өкмөтү менен Улуттук банкынын биргелешкен билдирүүлөрүндө чагылдырылат.

7.3. Тышкы экономикалык саясат

31. Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы экспортко караганда импорттун дайыма ашыкча болушу менен мүнөздөлөт, ал 1998-жылы эң жогорку чекке жеткен жана ИДПнын 21%ын (алтынды эсепке албаганда 32%) түзгөн. Тышкы соода тартыштыгынын мындай чоңдугу макроэкономикалык олуттуу кесепеттерге алып келди, анткени мамлекет тартыштыкты жабуунун тышкы карыздын көбөйүшүнө алып келбей тургандай булактарын таба алган жок.

32. 2011-жылы экономиканын ачыктыгынын көрсөткүчү (*ИДПга карата тышкы товар жүгүртүүнүн катышы*) ИДПга карата 105%га жетти. Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштардан өтө көз карандылыгы биринчи кезекте ички рыноктун анча чоң эместиги, ошондой эле чийки заттардын жана инвестициялык товарлардын жетишсиздиги менен түшүндүрүлөт. Ошол эле убакта ачыктыктын жогорку деңгээли КР экономикасын дүйнөлүк рыноктордогу баа конъюктурасынын өзгөрүүлөрүнөн өтө көз каранды кылат. Азыркы убакта кырдаал Бажы союзуна катышкан-өлкөлөр жагынан чек араларды бекемдеши менен да татаалдашууда, бул айыл чарба продукцияларынын экспортунун олуттуу азайышына, тигүү жана кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүштүн кыскарышына алып келет. Ошондой эле ири дүң рыноктордо сооданын көлөмү азаят.

33. Соңку жылдарда Кыргызстандын экспортун өнүктүрүүдө анча жакшы эмес тенденция байкалат. Экспорттук позициялардын начарлашы жөнүндө КМШ өлкөлөрүнүн салттуу рынокторуна берүүлөрдүн кыскарышы, экспорттун чийки зат багытында экспорттун көбөйүшү, анын өлкөлөрдүн чектелген санына, ошондой эле продукциялардын бар болгону бир канча гана түрү болгондугуна көз карандылыгынын күчөшү ырастап турат. Кыргызстандын экспортунун негизин 2011-жылы республикадан алып чыгуунун 52%ын камтуучу тогуз товардык топторду түзөт (жашылча-жемиш, тамеки, пахта, текстиль, органикалык эмес химиялык заттар, электроэнергиясы, цемент, шифер, чыңалуудагы электр лампалары), ал эми алтын менен бирге алардын салыштырма салмагы жалпы экспорттук операциялардын 96%на жетет.

34. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын Бажы союзунун өлкөлөрү менен өз ара тышкы соодага интеграцияланышынын жогорку даражасы бар, жалпысынан алганда Бажы союзунун (БС) өлкөлөрү – Беларусь Республикасы, Казакстан Республикасы жана Россия Федерациясы товар жүгүртүүдө 45%га жакынды ээлейт. Өлкөнүн товар жүгүртүүсүндө эң ири салыштырма салмакты Россия Федерациясы ээлейт – 27%. Ошону менен бирге республиканын эмгек мигранттарынын кыйла көп саны (ар кандай баа берүүлөр боюнча 500 миңден 800

миң адамга чейин) өздөрүнүн эмгектик ишин БС өлкөлөрүндө – Россияда, Казакстанда жүргүзөт. Кыргыз Республикасында Бажы союзуна жана ЕЭШке катышуудан жаңы келечектер ачылып жаткандыгын, эң оболу, катышкан-өлкөлөр үчүн товарлардын алымсыз жүрүшүнүн, капиталдын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, жумушчу күчүнүн эркин жүрүшүн аңдап-түшүнүү менен БСга кирүү боюнча сүйлөшүүлөр процессине демилге кылынган.

35. Интеграция жана тышкы экономикалык ишти кеңейтүү үчүн артыкчылыктарды эске алуу менен 2013-жылдын аягында БСге жана ЕЭШге кирүү жана орун алуу боюнча ырааттуу жол-жоболорду жүргүзүү зарыл. Муну менен бирге 2013-жылдын биринчи жарымында республиканын улуттук таламдарын сактоо менен сезимтал жана преференциалдык товардык позициялар жана экономиканын секторлору боюнча сүйлөшүү позицияларын макулдашуу керек.

36. Экспорттук позицияларды толук өлчөмдө күчөтүү үчүн республиканын ДСУга мүчөлүгү жана Бажы союзуна кошулууга байланышкан потенциал ишке катыштырылган. Экспорттун өсүшүнө транспорттук инфраструктураны өнүктүрүү, экспортко багытталган ата мекендик ишканаларды маркетингдик жана маалыматтык колдоо, уруксат берүү документтерин тариздөөдө “бирдиктүү терезе” принцибин киргизүү көмөктөшүүгө тийиш. Ошондуктан өлкө үчүн тышкы рынокто ата-мекендик өндүрүшчүлөрдүн атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган экспортту өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу зор мааниге ээ болот. Кызмат көрсөтүүлөр экспортун кеңейтүүгө активдүү көмөк көрсөтүлөт.

8-глава. БИЗНЕС-ЧӨЙРӨНҮ ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КЛИМАТТЫ ЖАКШЫРТУУ

37. Өлкөдө инвестициялык жагымдуулук өтө жетишсиз деңгээлде, көптөгөн эл аралык индекстер боюнча анын төмөндөшү белгиленген. Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумдун (ДЭФ) маалыматы боюнча 2012-жылы Кыргызстан дүйнөлүк соодага тартылуу рейтингинде 110 – 111 орунду ээлеген. Экономиканын атаандашууга жөндөмдүүлүгүнүн композиттик Индексине ылайык 2011/2012-жылы Кыргызстан дүйнөнүн 187 өлкөсүнүн ичинен 126 орунда турат. “Бизнес өңүтү 2012” рейтингин боюнча Кыргызстан 70-орунду ээлейт, бул өлкөдө бизнес жүргүзүүнүн бүткүл дүйнөлүк рейтингиндеги позициялардын начар экендигин ырастап турат.

38. Колдонуудагы бюджеттик салык системасы инвестициялык максаттарга, чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө жана аларга түрткү берүүгө каражаттарды топтоого жетиштүү негиз түзбөйт. Мыйзамдарга бир катар түзөтүүлөр киргизилгендигине, ошондой эле институттук реформаларга карабастан Кыргызстандын чакан жана орто бизнести өзүнүн атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулата албагандыгы факт бойдон калууда.

39. Бардык жерлерде компаниялардын иштерине мамлекеттик чиновниктер жагынан мыйзамсыз кийлигишүүлөр болууда, бул түздөн-түз коррупцияга байланыштуу. Чарбалык иш жүргүзүү субъекттеринин жана инвесторлордун арасында мамлекеттик бийлик органдарына карата дээрлик ишеним жок.

40. Жер-жерлердеги жергиликтүү бийлик органдары инвесторлорду тартмак турсун, аларды чочутат, ал тургай кээде ачык эле акча өндүрүү менен алектенишет.

41. Ошондуктан, бизнес жүргүзүүгө ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу, менчик укуктарын коргоо жана кепилдик берүү, тике инвестицияларды тартуу боюнча шарттарды түзүү, жеке активдерди натыйжалуу башкаруу экономиканын артыкчылыктуу тармактарын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттар болуп саналат.

8.1. Салык жана бажы саясаты

42. **Өнүгүүнүн учурдагы абалы жана өбөлгөлөр.** 2009-жылдан тартып республикада Салык кодексинин жаңы редакциясы колдонулуп жатат, анан негизине төмөнкүлөр киргизилген: негизги салыктардын ставкаларын төмөндөтүү, салыктардын жана жыйымдардын жалпы санын 16дан 8ге чейин азайтуу, каскаддык рыноктук эмес салыктарды жоюу, ак ниет салык төлөөчүгө карата салыктык башкарууну либералдаштыруу, өнөктөштүк механизмдерин киргизүү. Ошол эле учурда экономикалык өнүгүү үчүн салык системасы ыңгайлуу болуп саналбайт. Салыктык түйшүктөр ак ниет салык төлөөчүлөр үчүн өтө ооручулук келтирүү менен тармактар жана региондор боюнча, ошондой эле алардын ичинде да бирдей бөлүштүрүлбөйт. Экинчи жагынан мыйзамдык жеңилдиктердин аркасында же көмүскө экономикада салыктардан жашырынган башка

экономикалык агенттер салыктарды дээрлик төлөшпөйт, алардын масштабы аябай жогору жана ар кандай баалар боюнча ИДПнын 17-60%ын түзөт.

43. Рыноктук принциптерди өнүктүрүүгө жана өлкөнүн экономикасынын натыйжалуулугун жогорулатууга салык органдары менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы өз ара эсептешүүлөрдүн сакталып калган тажрыйбасы кедергилик кылууда. Өлкөнүн экономикалык өнүктүрүү үчүн артыкчылыктуу мааниге ээ болгон инвестициялар жана экспорт үчүн салыктык дем берүүлөр дээрлик жок.

44. Мамлекеттик бюджетке салыктык түшүүлөрдүн деңгээли 2012-жылы өстү жана ИДПнын 21,7% га жакын деңгээлде пландаштырылууда. Буга карабастан өлкөдө салыктарды чогултуунун жалпы деңгээли жетишсиз бойдон калууда, бул башкаруунун начарлыгына байланыштуу. Негизинен бул мамлекеттик программаны коомго керектүү өлчөмдө каржылоого жана мамлекеттик карыз алууларды кыскартууга мүмкүндүк бербейт.

45. Кырдаал төмөнкүдөй бир катар көйгөйлөрдүн болушу менен да татаалдашууда: (i) көп сандагы салыктык жеңилдиктер жана андан бошотуулардын орун алышы; (ii) салыктык жана бажылык башкарууну ишке ашырууда азыркы технологияларды жетишсиз колдонуу; (iii) коррупция.

46. Салык жана бажы системасынын натыйжалуулугу салыктарды жана башка мамлекеттик кирешелерди чогултуу менен иш жүргүзгөн ведомстволордун ортосунда тийиштүү координациялоонун жана электрондук маалымат алмашуунун жоктугунан кыйла деңгээлде төмөндөөдө, бул ведомстволордун администрациялык системасы өтө чоң жана алардын ачык эместигинин, орун алган коррупциянын кесепети.

47. Бизнес тарабынан салыктык милдеттенмелерди аткаруу боюнча мурдагыдай эле татаал администрациялык жол-жоболор колдонулат. Коррупциялык схемаларга аралашкан фискалдык органдардын иштери бизнестин мамлекетке болгон ишенимин жоготуп, жалпы эле финансы системасынын туруктуулугуна коркунуч келтирет.

48. Салык саясатынын негизги **максаты** салык салууну жөнөкөйлөтүү бөлүгүндө бизнес-чөйрөнү жана инвестициялык кырдаалды жакшыртуу аркылуу экономиканын өсүшүнө түрткү берүү болууга тийиш.

49. Бул максаттарга жетишүү үчүн төмөнкүдөй бир катар **милдеттерди** чечүү керек: (1) салыктык оорчулуктарды теңдештирүү жана инвестициялык кырдаалды жакшыртуу; (2) салыктардын толук чогулушун камсыз кылуу; (3) салык жана бажы кызматтарын модернизациялоо; (4) салыктык отчеттуулук системасын өркүндөтүү.

50. Салыктык оорчулуктарды теңдештирүү жана салыктардын толук чогулушун камсыз кылуу үчүн төмөнкүдөй чараларды көрүү керек: (i) салыктык жана бажылык башкарууну жөнөкөйлөтүүгө багытталган ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун иштеп чыгуу; (ii) ыктыярдуу патенттин негизинде жүргүзүлүүчү иштердин түрлөрүнүн тизмесин инвентаризациялоо, ошондой эле патенттердин түрлөрүн оптималдаштыруу; (iii) 2013-2016-жылдардын ичинде КНС алынуучу берүүлөр үчүн бул салыкты толук жоюуга чейин сатуудан алынуучу салыктын ставкаларын этабы менен азайтуу; (iv) салык салынбоочу киреше салыгынын өлчөмүн минимумга көбөйтүү; (v) чакан бизнес үчүн юридикалык жактарга пайдага салыкты салуудан алынуучу салык менен алмаштыруучу, ал эми жеке жактарга - киреше салыгын жана сатуудан алынуучу салык боюнча бирдиктүү салыкты киргизүү, (vi) жол инфраструктурасын каржылоо үчүн күйүүчү-майлоочу материалдарга акциз салыгын киргизүү.

51. Салык системасынын киреше потенциалын жогорулатуу жагында саясаттын өзүнчө багыты салыктык артыкчылыктардын колдонуудагы системасын оптималдаштыруу, жаңы натыйжасыз жана негизсиз жеңилдиктерди жана бошотууларды бербөө, ошондой эле салык салуудан четтеп кетүү мүмкүнчүлүктөрүн жоюу. “Салыктарды төлөө пайдалуу жана ыңгайлуу” боло тургандай өлкөдө бизнести өнүктүрүү үчүн чыныгы стимулдарды кароочу атайын система иштелип чыгат. Фискалдык органдардын иштери “салыктарды өндүрүү эмес, аны төлөөгө жардамдашуу керек” деген принципке багытталууга тийиш.

52. Салык жана бажы кызматтарын модернизациялоо үчүн төмөнкүлөр каралат: (i) бажы кызматынын бажы декларацияларын электрондук берүү системасын камтыган автоматташтырылган маалыматтык системасын ишке киргизүү; (ii) салык отчетун электрондук түрдө берүү үчүн салык кызматынын автоматташтырылган маалыматтык системасын ишке киргизүү, салык төлөөчүлөр тарабынан салыктык милдеттенмелерди аткаруу жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү үчүн салыктык башкарууда заманбап технологияларды колдонуу.

53. Салык жана бажы кызматтарына коомчулуктун ишенимин жогорулатуу жана коррупциянын деңгээлин азайтуу үчүн төмөнкүлөр пландаштырылат: (i) салык декларацияларын иштеп чыгуу борборлорун түзүү; (ii) бажылык өткөрүү пункттарын видео көзөмөлдөө системалары менен жабдуу; (iii) салык жана бажы кызматтарында кызмат өтөөдө коррупциялык иштердин алдын алуу боюнча программаларды ишке киргизүү; (iv) салык жана бажы органдарында коррупциянын деңгээли тууралуу ТЭИнин субъекттердин жана салык төлөөчүлөрдүн арасында дайыма анкета толтурууну киргизүү.

54. Тышкы соодада “бирдиктүү терезе системасы” киргизилет. Отчеттордун санын кыскартуу жана аларды берүүнүн мезгилдүүлүгүн тартипке келтирүү максатында салыктык отчеттуулук системасы өркүндөтүлөт, бул салыктык жол-жоболорго бизнес тарабынан сарпталуучу убакытты жана ресурстарды кыскартат.

8.2. Инвестициялык саясат

55. Башкы максаттуу милдетти чечүүдө негизги учур экономикалык өсүш темптерин калыбына келтирүү, анын ичинде орто мөөнөттүү мезгилге өлкөнүн туруктуу-социалдык өнүгүшү үчүн базалык шарттарды түзүү, өлкөнүн экономикасын керектөө форматынан инвестициялык форматка өткөрүү болуп саналат.

56. Өнүгүүнүн учурдагы абалы жана келечектери. 2011-жылдын жыйынтыгы боюнча өлкө өндүргөнгө караганда 13%га көп керектейт. Мындай айырма импорттун жана тышкы займдардын эсебинен жабылат.

57. Жетиштүү көлөмдөгү финансылык ресурстардын жана инвестицияларды тартуу жана аны кийинки пайдалануу менен иш жүргүзгөн интенсивдүү экономикалык өнүгүүнүн туруктуу институттарынын жоктугу башка маселе болуп саналат.

58. Мамлекет ыңгайлуу инвестициялык кырдаал түзүүдө, ресурстарды тартууда активдүү роль ойноого тийиш. Азыркы учурда өнүгүү үчүн кыйла ресурстарды тартуу үчүн мамлекеттин бизнеске караганда мүмкүнчүлүктөрү чоң экендиги талашсыз. Мында бул ресурстарды натыйжалуу пайдалануу жана өзгөчө Өкмөттүн кепилдиги менен алынган кредиттерди кайтарып берүү маселеси келип чыгат.

59. Чет өлкөлүк тике инвестициялар өзгөчө маанилүү (ЧТИ) , анткени алар башкаруу технологиясын жана тажрыйбасын алып келип, чет өлкөлөрдө жаңы рынокторду ачат. Инвестициялык климатты жакшыртуу боюнча жүргүзүлүп жаткан саясатка карабастан ЧТИнин көлөмү көптөгөн жылдар бою чектелүү, ал эми өлкөнүн экономикасы жагымдуу болбой жатат. ЧТИ көлөмүнүн чектелүү экендигинин негизги себеби экономикалык өнүгүү деңгээлинин начардыгы жана өлкөнүн өндүрүштүк секторунун атаандашууга жөндөмдүүлүгүнүн өтө төмөндүгү болуп саналат. Ошондуктан инвестицияларды тартуу менчик укугун реалдуу коргоочу ачык-айкын натыйжалуу иштөөчү мыйзамдардын болушун, мамлекеттик кийлигишүүлөрдү кыскартууну жана коррупцияны жоюу, финансылык системанын туруктуулугун, чет өлкөлүк жана ички инвесторлор үчүн бирдей эрежелерди, инвесторлорго артыкчылыктарды берүүлөрдү болжолдойт.

60. Мамлекеттик инвестициялар программасы (МИП) көп жагынан тышкы карыз алуулардын эсебинен каржыланат, бул мамлекеттик тышкы карыздардын жана өлкөнүн мамлекеттик бюджетинин жүгүн арттырат. МИП боюнча ишке ашырылуучу долбоорлорду тандоо жана контролдоо талаптагыдай деңгээлде жүргүзүлбөйт.

61. Өлкөнүн инвестициялык жагымдуулугунун шарттарын жакшыртуу жана экономиканы өнүктүрүүгө багытталган улуттук масштабдагы долбоорлорду максаттуу инвестирлөө негизги **максат** болуп саналат.

62. Жогоруда белгиленген маселелерди чечүү үчүн төмөнкүдөй саясат **чаралары** ишке ашырылат: (i) өлкөнүн экономикалык дараметин жогорулатуу үчүн интенсивдүү экономикалык өнүгүүнүн туруктуу борборлорун түзүү. **Өнүктүрүү Банкы** жана адистештирилген инвестициялык фонддор **түзүлөт жана алардын натыйжалуу иштеши** жүзөгө ашырылат. Мындай механизм ресурстар бизнес үчүн жагымсыз, бирок маанилүү социалдык мааниси бар экономика секторуна: улуттук долбоорлорго, ипотекага, анын ичинде социалдык турак-жайга, лизинг операцияларына жумшалууга тийиш; (ii) инвестицияларды тартуу боюнча институт түзүү, анын функцияларына экономика секторлорунун жана жеке сектордун инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн кылдат иштеп чыгуу, артыкчылыктуу долбоорлорду тандоо жана ишкерлерге зарыл маалыматтарды берүү жана башка кызматтарды көрсөтүү; (iii) Мамлекеттик инвестициялар программасын (МИП) кыскартуу жана өлкөнүн стратегиялык жактан маанилүү инфраструктураларын колдоолорго жана өркүндөтүүгө кайра багыттоо.

63. Мында финансылык, экономикалык жана социалдык жагынан кыйла натыйжалуу долбоорлорго артыкчылык берилет. МИП долбоорлорун (кредиттик, ошондой эле гранттык негизде) ишке ашырууга жана долбоорлорду тандоого контролду кыйла күчөтүү, мамлекет тарабынан чогуу каржылоо механизмдерин оптималдаштыруу керек.

64. (i) МИП долбоорлорун ишке ашырууга ата мекендик курулуш жана башка компаниялардын катышуусун (i) кеңейтүү, бул долбоорлордун алкагында инвестиция түзүү үлүшүн жогорулатуу, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн импортунун үлүшүн кыскартуу; (ii) эл аралык рейтингдерде бизнеске жана экономикага байланыштуу позицияларды сактоо жана жакшыртуу үчүн туруктуу мониторинг жүргүзүү жана мониторингдин жүрүшүндө аныкталган көйгөйлөрдү четтетүү боюнча ыкчам чечимдерди кабыл алуу.

8.3. Чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүү

65. Ар бир жигердүү кыргызстандык өзүнүн бизнесин ачууну кааласа мамлекеттин колдоосун сезүүгө тийиш. Ишкердик активдүүлүктү өнүктүрүү үчүн шарттарды

түзүү мамлекеттик органдардын иштеринин артыкчылыктуу багыты болууга тийиш. Ар кандай рыноктук экономиканын негизин жеке сектор түзөт, мында чакан жана орто ишканалар маанилүү роль ойнойт. Алар ири стандарттык инвестицияларды талап кылбайт, ресурстарды тездик менен жүгүртүүгө болот, керектөө товарлар рыногун түзүү жана толтуруу анын дестабилдешүү жана финансылык ресурстардын чектелүү шартында маселелерди тез жана үнөмдүү чечүүгө жөндөмдүү.

66. Өнүгүүнүн учурдагы абалы жана өбөлгөлөр. Кыргызстанда чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүү али да тийиштүү деңгээлден алыс. Чакан жана орто ишкердиктин (ЧОИ) салымы ИДПнын 40%ынан бир аз жогору жана иштеген калктын жалпы санынын 15%га жакынын камтыйт, өнүккөн өлкөлөрдө бул сектор негизги иш берүүчү болуп саналат жана ага ИДПнын 60-80%ы туура келет

67. Республикада чакан жана орто ишканалар негизинен ортомчулук чөйрөсүндө – соодада, кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө жана айыл чарбасында иштешет жана өндүрүш чөйрөсүндө иштегендердин деңгээли бир топ аз. Чакан жана орто ишкердиктин мындай өнүгүү жолу - бул анын өнүгүшүнүн баштапкы ордунда туруп калгандыгы. Ишкердик экономиканы көтөрүү фактору боло албайт, ал жаратылыштык, эмгектик, интеллектуалдык жана өлкөнүн башка ресурстарын чачкын пайдаланууга алып келет.

68. Чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнүн кыйла көйгөйлүү маселеси анын атаандашууга жөндөмдүүлүгү тууралуу маселе болуп саналат, анткени өлкөдө зарыл өндүрүштүк, адамдык жана илимий потенциалга ээ айрым фирмаларды кошпогондо ири ишканалар такыр жок.

69. Соңку үч жылда чакан жана орто ишканаларды өнүктүрүүгө багытталган чет өлкөлүк тике инвестициялардын көлөмү төмөндөп кетти. 2011-жылы чет өлкөлүк тике инвестициялардын көлөмү 15%га кыскарган.

70. Өткөн жылдарда ишкердик чөйрөсүндө бир топ ырааттуу реформалар жүргүзүлдү. Мамлекеттин жана бизнестин укуктары менен милдеттерин мыйзам тарабынан бекемдөөчү жана чектөөчү бир кыйла ченемдик укуктук база бар. Бирок мыйзамдардын аткарылышында бир катар кемчиликтер бар, алардын арасына бир кыйла сандагы бири-бирин кайталоочу, карама-каршы ченемдик актылар ишкердик чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу мыйзам менен кабыл алынуучу мыйзамдык актылардын дал келбеши, юридикалык коллизиялардын болушу кирет.

71. Ата мекендик жана чет өлкөлүк бизнес үчүн эң көп тобокелдик - бул ишкердик иш-аракетти укуктук жактан коргоону жана алардын эркиндигин, менчиктин

мыйзамдуу укуктарын камсыз кылуу боюнча мамлекет жагынан кепилдиктердин жоктугу. Рейдердик басып алуулар жана коррупциялашкан чиновниктердин пайдасында жана ак ниетсиз ишкерлердин кызыкчылыгында жеке менчикти бөлүп алуулар орун алган. Мында инвесторлордун узак мөөнөттүү милдеттемелерди алышына жана финансылык ресурстарды кыйла деңгээлде киргизишине негиздер жок.

72. Жүргүзүлүп жаткан реформаларга карабастан чакан жана орто ишканалар (ЧОИ) үчүн ушул убакка чейин алардын ички жана тышкы рынокторго киришин чектөөчү, ошондой эле бизнес жүргүзүүдө (лицензиялоо жол-жоболорунун түшүнүксүз жана көптүгү) көйгөйлөрдү жаратуучу көп сандаган тоскоолдуктар бар. Бүгүнкү күндө 500дөн ашуун лицензиялык-уруксат берүүчү документтердин түрлөрү бар, аларды бизнес-коомчулуктун пикири боюнча кыскартуу керек.

73. Контролдоочу органдар тарабынан ЧОИлерди негизсиз текшерүү практикасы сакталып калган. Контролдоо-көзөмөлдөө чөйрөсүндө мамлекеттик жөнгө салуу натыйжасыз болуп саналат, чыгымдуу, көп учурларда бири-бирин кайталоочу, бир кыйла коррупциялык тобокелдиктерди түзүү менен формалдуу мүнөзгө ээ.

74. Мындан тышкары, чакан жана орто бизнес бутуна туруу үчүн көп учурларда өздөрүнүн чыныгы кирешелерин жашырышат, бул аларга криминалдык жана коррупциялык кырдаалга көнүгүшүнө алып келет.

75. Негизги **максат** ЧОИлердин иштеринин атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү аркылуу алардын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуу болуп саналат.

76. Максатка жетишүү төмөнкүдөй **комплексүү милдеттерди** чечүүгө жараша болот: (1) жеке менчиктин коопсуздугу, бизнести коргоо жана туруктуу мыйзамдарды түзүү; (2) ишкердик иш-аракетин жөнгө салууга мамлекеттин кийлигишүүсүн азайтуу; (3) ишкердик иш-аракетти финансылык-кредиттик колдоону жана камсыздандырууну камсыз кылуу.

77. Жеке менчиктин коопсуздугу боюнча мыйзамдарды күчөтүү үчүн төмөнкүлөрдү кароо керек (i) менчикке карата рейдерликке жана кайра бөлүштүрүүгө каршы күрөшүүгө багытталган ченемдик укуктук актылардын пакетин кабыл алуу (ii) улуттук масштабдагы артыкчылыктуу долбоорлорго катышуучу чет өлкөлүк ири инвесторлор үчүн мамлекеттик кепилдиктерди берүү жана мамлекеттик камсыздандыруу (ii) жеке менчикти жана инвестицияларды коргоо чөйрөсүндө мыйзамдарды бузуу үчүн мамлекеттик кызматты ээлеген адамдарга кылмыш жоопкерчилигин катуулатуу.

78. Экономиканын талаптарына жооп берүүчү жана бизнес-коомчулуктун пикирлерин эске алуучу туруктуу мыйзамдарды түзүү үчүн ишкердик чөйрөсүндөгү мыйзам талаптарын бузуучу ченемдик актыларды жоюу же кабыл алууну четтетүү үчүн төмөнкүлөр аркылуу шарттар түзүлөт: (i) башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда жана кабыл алууда жөнгө салуу таасирине баа берүү системасын реформалоо; (ii) ишкердик чөйрөсүндө мыйзамдарга ревизия жүргүзүү жана бизнес-коомчулук менен дайыма жолугушууларды өткөрүү аркылуу негизсиз жана рыноктук экономикага багытталбаган ченемдик укуктук актыларды четтетүү боюнча рекомендацияларды иштеп чыгуу.

79. Ишкердик иш-аракетти жөнгө салууга мамлекеттин кийлигишүү деңгээлин азайтуу үчүн чаралар көрүлөт, алар ченемдик укуктук жана жол-жобо жагынан бекемделет. Лицензиялык-уруксат берүү жана контролдук-көзөмөлдөө чөйрөлөрүн мамлекеттик жөнгө салууну реформалоо төмөнкүлөр аркылуу улантылат: (i) колдонуудагы лицензиялардын жана уруксат берүүлөрдүн санын кыскартуу (ii) ашыкча контролдук-көзөмөлдөө функцияларын кыскартуу; (iii) тобокелдик критерийлеринин системасына негизделген текшерүүлөрдүн жаңыланган механизмин түзүү. Бюрократиялык лицензиялык-уруксат берүү жол-жоболорун кыскартууга, чарбакер субъекттерди каттоонун билдирүүчү мүнөзүн камсыз кылуу, чарбакер субъекттерди текшерүүлөрдүн санын болушунча кыскартууга, аткаруу бийлик органдарынын иштеринин ачык-айкындыгына, отчеттуулугуна дем берүү жана алардын иштерин контролдоону жана ишкердикти жөнгө салууга катышуучу мамлекеттик кызматчылардын жоопкерчилигин катуулатуу аркылуу чечкиндүү чаралар көрүлөт.

80. Финансылык-кредиттик колдоо механизмдерин өнүктүрүү бөлүгүндөгү саясат (i) салык салуу тартибин жөнөкөйлөтүүнү жана жеке секторду колдоого кредиттик ресурстардын жеткиликтүүлүгүн жогорулатууну (ii) чакан кредит берүү көлөмдөрүн кабыл алгылыктуу шартта өнүктүрүүнү (iii) орто мөөнөттүү мезгилге өндүрүш чөйрөсүндө түзүлүүчү чакан жана орто чарбакер субъекттерге артыкчылыктарды берүү жана колдоо көрсөтүү (iv) жогорку сапаттагы товарларды чыгарууну колдоо жана кубаттоо.

8.4. Мамлекеттик активдерди башкаруу жана мамлекеттик жеке өнөктөштүк (МЖӨ)

81. Мамлекеттик менчик натыйжасыз башкарылат, ушуга байланыштуу бул кырдаалды оңдоого көптөгөн аракеттер көрүлөт. Кыргызстанда, эреже катары мындай кырдаалды оңдоонун бир ыкмасы колдонулат: ал түйшүк жараткан объектини сатуу жана андан толугу менен арылуу. Мындай мамиле өндүрүмдүү эмес, анткени көйгөйлөрдү чечпей эле менчик ээсинин объектисинин кийинки кыйрашына жоопкерчиликти оодара салуу болуп калат, бул көп сандаган

милдеттерди чечип отурбай эле компоненттер боюнча менчиктештирилген объектини сатып жиберүү көбүрөөк пайдалуу.

82. Ушул убакка чейин коомдо мамлекет натыйжасыз менчик ээси жана жеке бизнес гана жогорку кайтарым менен иштейт деген пикир түзүлгөн. Дүйнөлүк тажрыйба ар кандай мамлекеттин бир катар экономика тармагы мамлекеттик компаниялар тарабынан гана натыйжалуу тейлене тургандыгын көрсөттү, мисалы темир жолдор (атаандаштык түзүү үчүн эч ким дагы бир удаалаш темир жол курбайт). Стратегиялык жактан маанилүү фундаменталдуу мүнөзгө ээ мамлекеттик долбоорлорду ишке ашыруу үчүн мамлекеттик компаниялар зарыл, анткени жеке инвестор тез пайда табууну көздөйт жана аны калктын жашоо турмушун жана чектеш экономика тармактарын көтөрүүгө шарттарды түзүү кызыктырбайт.

83. Өнүгүүнүн учурдагы абалы жана келечектери. 2012-жылдын тогуз айында мамлекеттик бюджетке мамлекеттик менчик менен жүргүзүлгөн операциялардан 2,35 млрд. сом ар кандай киреше түшкөн. Мурдагы жылдарга салыштырмалуу көрсөткүчтүн олуттуу өсүшүнө карабастан болжолдонгон активдердин суммасына салыштырмалуу ал жетишсиз жана ачык эле төмөндөтүлүп берилет. Имараттарды ижарага берүүдөн бар болгону 10 миллион сом түшкөн, бул жалпы түшкөн каражаттардын эң аз үлүшүн 0,6%ды түзөт.

84. Мындан тышкары, өлкө калкынын көпчүлүгү иштөөчү экономика тармактарынын кыйла бөлүгүнүн жеке инвесторлор үчүн жагымдуулугу төмөн, тобокелдик деңгээли жогору жана түзүлгөн шарттарда аларга эч кандай жеңилдиктер менен тартуу мүмкүн эмес.

85. Мамлекеттик менчикти башкаруунун колдонуудагы системасы натыйжасыз, анда бир катар көйгөйлөр мүнөздүү алар: (i) өндүрүмдүүлүктүн төмөндүгү; (ii) түпкү натыйжаларга кызыкпагандык, (iii) кызыкчылыктарды, анын ичинде кадрдык кызыкчылыктарды тар чөйрөдөгү топтор тарабынан көтөрмөлөө, (iv) тескөөчү уюмдардын (министрликтердин) кызыкчылыктарын тейлөө, (v) пайда алуунун төмөндүгү же чыгашалуулук, тармактык эмес активдерге чыгашалуу ээлик кылуу. Мындан тышкары, мамлекеттик менчиктин абалына мониторинг жүргүзүү үчүн жооптуу адамдын жетишсиз квалификациялык дарамети, ашыкча бюрократизм жана коррупция терс таасир тийгизүүдө.

86. Азыркы учурда мамлекеттик ишканаларды башкаруу боюнча мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) механизми ишке ашырылбайт. МЖӨнү колдонуунун зарылдыгын айрым мамлекеттик ишканалардын начар абалы жана аларды каржылоонун өнөкөт болуп калган тартыштыгы талап кылат. Азыркы учурда

Кыргызстан мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн тепкичинин биринчи баскычында турат жана анын келечеги кең.

87. Максат мамлекеттик менчиктин кирешелүүлүгүн өстүрүү жана мамлекеттик активдерди жана менчикти башкаруунун натыйжалуу системасын түзүү болуп саналат.

88. Милдеттери: (1) мамлекеттик башкаруунун сапатын жакшыртуу жана мамлекеттик менчиктен түшүүчү кирешелерди жогорулатуу; (2) бардык мамлекеттик активдерди толук масштабдуу инвентаризация жүргүзүү (3) мамлекеттик компаниялардын иш-аракеттеринин экономикалык ченемдерин белгилөө; (4) мамлекеттик ишканаларды башкаруу боюнча МЖӨнүн принциптерин киргизүү.

89. Биринчи милдеттерди чечүү үчүн мамлекеттик компанияларды контролдоонун кошумча механизми иштелип чыгат, анткени чыгымдардын жана бааларды түзүүнүн багыты боюнча гана монополияга каршы орган тарабынан жүргүзүлүүчү контролдоо операциялык иштерден пайда алуу зарылдыгын эсепке албайт. Анын үстүнө мамлекеттик компаниялардын иштери комплекстүү контролго алынышы керек, мында алардын операциялык иштерге башка субъекттердин: тескөөчү министрликтер, контролдоочу органдар тарабынан кийлигишүүлөрдөн сактоо керек.

90. Мамлекеттик менчиктин реестрин иштеп чыгуу жана жүргүзүү үчүн бардык мамлекеттик активдерди толук масштабдуу инвентаризациялоо жүргүзүлөт. Ошондой эле мамлекеттик активдердин классификациясы иштелип чыгат. Менчиктин ар бир түрү үчүн мамлекеттик активдин бул түрүн колдонуу максаттарына жараша башкаруу шаймандарынын системасы иштелип чыгат.

91. Башкаруу активдеринин функцияларын борборлоштуруунун жана дивиденддерди бөлүштүрүүнүн негизинде мамлекеттик менчикти башкаруунун натыйжалуу стратегиясы ишке киргизилет. Так механизм мамлекеттик компаниялардын иш-аракеттеринин экономикалык ченемдерин белгилөө болуп саналат. Мамлекеттик компаниялардын иш-аракеттеринин экономикалык параметрлеринин коэффициенттерин иштеп чыгуу, бул коэффициенттердин ченемдик көрсөткүчтөрүн белгилөө жана мындай индикаторлор боюнча мамлекеттик компаниялардын иш-аракеттеринин абалынын натыйжалуулугуна мониторингди киргизүү зарыл.

92. Мамлекеттик менчикти башкаруунун схемасы жаңыланат: (i) мамлекеттик компаниялардын менеджменти ошол компанияны тескөөчү министрликтер жана ведомстволор тарабынан алдын ала ачык тандоо аркылуу конкурстук негизде

дайындалат, анткени алар бул тармактын өзгөчөлүү милдеттерин чечүү үчүн билимге жана кадрдык дараметке ээ. (ii) ревизиялык комиссиялар мамлекеттик менчикти башкаруу үчүн ыйгарым укуктуу органды дайындайт, анткени ревизиялык комиссиялар толук көз карандысыз жана аткаруу органдарынан өзүнчө болууга тийиш. Бул чыгымдардын балансын түзүүгө жана чечимдерди кабыл алууда тең салмактуулукту камсыз кылат; (iii) экономикалык ченемдерди сактоону контролдоо мамлекеттик мүлктү башкаруу үчүн жооптуу органга жүктөлөт.

93. Мамлекеттик активдерди башкаруу саясаты жагында аныкталган артыкчылыктар кайра каралат. Мамлекеттик жана жеке өнөктөштүк принциби өнүгөт. МЖӨнү ишке киргизүү боюнча биринчи этапта пилоттук долбоорлорду ишке ашыруу пландаштырылат.

9-ГЛАВА. ФИНАНСЫ СЕКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮ

9.1. Банк сектору

94. Банк системасы республиканын финансы секторунун маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат, анын абалынан көп учурда кедейликти төмөндөтүүнүн жана Кыргыз Республикасынын элинин жашоо деңгээлин жогорулатуунун негизи катары акча-кредит саясатынын натыйжалуулугу жана экономикалык туруктуу өсүшү көз каранды болот.

95. Учурдагы абал жана өнүгүүнүн келечектери. 2008-жылдан 2012-жылга чейинки мезгил аралыгында Кыргыз Республикасынын банк системасын өнүктүрүү тышкы, ошондой эле ички саясий мүнөздөгү окуялардын таасири менен коштолгон. Өлкөдөгү глобалдуу финансылык-экономикалык кризиске, саясий туруксуздукка карабастан, Кыргыз Республикасынын жалпы эле банк системасы бекемдиктин топтолгон запасынын негизинде дагы бир жолу тышкы, ошондой эле, ички күтүүсүздүктөргө белгилүү бир туруктуулукту көрсөтө алды.

96. 2012-жылдын 9 айынын жыйынтыктары боюнча Кыргыз Республикасынын аймагында 22 коммерциялык банк жана коммерциялык банктардын 272 филиалы иштеген.

97. Депозиттердин жыл сайын өсүшү дүйнөлүк финансылык кризистин тийгизген таасирине жана Кыргыз Республикасында 2010-жылы болгон белгилүү апрель жана июнь окуяларына карабастан, калктын банк системасына ишениминин сакталып калгандыгы жөнүндө ырастап турат. Банк системасы 2011-жылды таза киреше менен аяктады. Ага карабастан, коммерциялык банктардын активдеринин жана тартылган депозиттердин ички дүң продукттун көлөмүнө болгон катышы төмөн бойдон калууда.

98. Жогоруда аталган фактылар 2010-2011-жылдары республиканын банк системасында орун алган кризистик көрүнүштөрдү жоюу процессинин аягына чыгышын жана банк секторунун финансылык абалын андан ары чыңдоо жана бекемдөө үчүн өбөлгөлөрдү түзүүнү мүнөздөп турат.

99. Ошону менен бирге, бир катар көйгөйлөрдүн орун алгандыгын белгилеп кетүү керек, төмөнкүлөр алардын **негизгилери** болуп саналат:

- банк системасына калктын жана ишкерлердин ишениминин төмөндүгү;
- коммерциялык банктарда башкаруунун, ички контролдун жана аудиттин жетишсиз сапаты;
- кредиторлор катары коммерциялык банктардын жана башка финансы-кредиттик мекемелердин кызыкчылыктарынын жана укуктарынын жетишсиз корголушу;
- соттук териштирүүлөрдө келип чыгуучу кыйынчылыктардан улам, банктык көзөмөлдүн мыйзамдарда каралган санкцияларын натыйжалуу колдонуунун мүмкүн эместиги;

- коммерциялык банктарда келип чыгуучу көйгөйлөрдү мурдатан аныктоо жана ыкчам чечүү системасынын өнүкпөгөндүгү.

100. Белгиленген көйгөйлөрдү чечүү жана банк системасын андан ары бекемдөө Улуттук банктын жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн артыкчылыктуу милдеттеринен болууга тийиш. Көптөгөн өлкөлөрдүн экономикалык тажрыйбасы атаандаштыктын рынок механизмдерин жана жеке ишкердик демилгесин максаттуу колдонуу менен бириктирилген, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу чараларынын артыкчылыгын тастыктап турат.

101. Орто мөөнөттүү келечекте консолидацияланган көзөмөл системасын өнүктүрүүнү улантуу жана тобокелдик-багыттоо көзөмөлүнүн өзүнчө элементтерин колдонууга киргизүү, банк ишмердүүлүгүнө таандык болгон тобокелдиктерди тескөөнүн шайкеш системасын андан ары өнүктүрүү, тобокелдиктерге баа берүү, талдоо жүргүзүү, эртелеп аракет кылуу жана тобокелдиктердин алдын алуу системасын өркүндөтүү, коммерциялык банктарда тескөөнүн ички системасын, анын ичинде корпоративдик башкарууну ж.б. андан ары өркүндөтүү зарыл.

102. Ушул иштердин алкагында күч-аракеттер жарандардын социалдык жактан корголуусун жогорулатууга гана эмес, өлкөнүн экономикасын узак мөөнөттүү финансылоону камсыз кылууга жөндөмдүү болгон институттук мүмкүнчүлүктөрдү чыңдоого дагы багытталат.

103. Улуттук банк (1) эртелеп аракет кылуунун укуктук негиздерин бекемдөө жана көйгөйлүү банктарды санациялоо; (2) Улуттук банктын аракеттерин соттук кайра карап чыгуу мүмкүнчүлүктөрүн чектөө; (3) Улуттук банктын кызматкерлеринин жана агенттеринин укуктук корголуусун күчөтүү максатында “Кыргыз Республикасындагы банктар жана банк иши жөнүндө”, “Банктарды консервациялоо, жоюу жана банкроттоо жөнүндө”, “КР Улуттук банкы жөнүндө”, “Банктык сыр жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын ченемдерин камтыган, Кыргыз Республикасынын Банктык кодексинин долбоорун даярдоо жана КР парламентине кароого киргизүү боюнча иш жүргүзүүдө.

104. Өлкөнүн калкынын жана ишкерлеринин банктык сапаттуу кызмат көрсөтүүсүнө жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу үчүн коммерциялык банктардын ишин монополияга каршы жөнгө салуу системасын түзүү боюнча иш улантылат, өлкөнүн региондорунда банктардын филиалдарын жана сактык кассаларын каттоонун жөнөкөйлөтүлгөн жол-жобосу сакталат. Ошондой эле, өлкөнүн региондорунда банк системасынын филиалдык түйүнүн сактоо жана андан ары өнүктүрүү жана коммерциялык банктар тарабынан көрсөтүлүүчү кызматтардын чөйрөсүн кеңейтүү камсыз кылынат.

105. Республикада бизнести өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу кырдаалды түзүү финансы-кредиттик уюмдар үчүн тобокелдиктерди төмөндөтүүгө, ага ылайык, кредиттөөнүн көлөмдөрүнүн көбөйүүсүнө шарт түзөт. Кредиторлор катары банктардын кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу жана карыз алуучулардын кредиттик каражаттарды максаттуу колдонуусу жана аларды өз учурунда кайтарып берүү үчүн жоопкерчилигин жогорулатуу ага жардам көрсөтөт. Ал үчүн күрөөлүк мамилелерди жөнгө салуучу мыйзам актыларына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл болот.

106. Компетенттүүлүктү жана объективдүүлүктү камсыз кылуу, ошондой эле чыгымдарды жана соттордо карап чыгуунун жана карыз алуучулар тарабынан алынган кредиттерди кайтаруу менен байланышкан соттук иштер боюнча чечимдердин аткарылышынын мөөнөттөрүн олуттуу кыскартуу маанилүү болуп саналат.

107. Орто жана узак мөөнөттүү негизде өлкөнүн ишканаларына кредиттерди берүү боюнча Кыргыз-казак инвестициялык фонду, Европа инвестициялык банкы сыяктуу биргелешкен фонддордун жана чет өлкөлүк банктардын ишмердүүлүгүн кеңейтүү экономиканын реалдуу секторун өнүктүрүүнү жана жаңы жумушчу орундарды түзүүнү шарттайт.

108. Өлкөнүн ички финансылык ресурстарын натыйжалуу мобилизациялоого, кредиттерде жана банктык сапаттуу кызмат көрсөтүүлөрдө Кыргыз Республикасынын калкынын жана ишкерлеринин муктаждыктарын канааттандырууга жөндөмдүү болгон финансы-кредиттик мекемелердин туруктуу жана ишенимдүү системасын түзүү банк системасын **өнүктүрүүнүн максаты** болуп саналат.

109. Кыргыз Республикасынын банк секторун орто мөөнөттүү мезгил аралыгында өнүктүрүүнүн негизги багыттары төмөнкү **негизги максаттарды** камтыйт:

- банк системасынын туруктуулугун жогорулатуу жана бекемдөө;
- айылдык жана алыскы аймактарды, анын ичинде банк системасынын сапатын жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү;
- банк секторунун алдыга умтулган өсүшү үчүн шарттарды түзүү;
- Кыргыз Республикасынын экономикасында банк секторунун ролун жогорулатуу;
- банк ишинин натыйжалуулугун, коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн жана банк секторунун иштешинин натыйжалуулугун колдоо;
- банк секторунун субъекттеринин финансылык отчеттуулугун, анын ичинде Кыргыз Республикасынын ар бир иштеп жаткан банкынын кредиттик активдеринин сапаты жөнүндө маалыматты ачып берүү аркылуу алардын ачык-айкындуулук деңгээлин жогорулатуу;
- финансылык ортомчулук деңгээлинин андан ары өсүшү үчүн шарттарды түзүү;
- накталай эмес төлөмдөрдүн жана эсептешүүлөрдүн үлүшүн көбөйтүү;
- кредиторлордун укуктарын бекемдөө жана банк кызматынын керектөөчүлөрүнүн маалымдуулук деңгээлин жогорулатуу.

110. Төмөнкүлөр **негизги милдеттер** болуп саналат:

- аманатчылардын жана банктардын башка кредиторлорунун кызыкчылыктарын коргоону күчөтүү;
- калктын жана уюмдардын/ишканалардын акча каражаттарын топтоштуруу, аларды кредиттерге жана инвестицияларга трансформациялоо боюнча

банк сектору тарабынан жүргүзүлүп жаткан иштин натыйжалуулугун жогорулатуу;

- коммерциялык банктарды ак ниетсиз коммерциялык ишмердүүлүктү ишке ашыруу жана мыйзамга каршы (барынан мурда, терроризмди каржылоо жана кылмыш жолу менен алынган кирешелерди мыйзамдаштыруу сыяктуу) максаттар үчүн колдонууну болтурбоо;
- атаандаштык чөйрөсүн өнүктүрүү жана коммерциялык банктардын ишинин ачык-айкындуулугун камсыз кылуу;
- инвесторлор, кредиторлор жана аманатчылар тарабынан республиканын банк секторуна болгон ишенимди бекемдөө;
- банк продуктарына калктын кеңири катмарынын жеткиликтүүлүгүн көбөйтүү;
- төлөм системасын өркүндөтүү;
- консервация режиминде турган көйгөйлүү коммерциялык банктар менен түзүлгөн жагдайды чечүү.

111. Бул документте каралган максаттарга жетишкенден кийин келечекте дүйнөлүк рейтинг жогору агенттиктерден көз карандысыз кредиттик рейтингди алуу мүмкүнчүлүгүн кошо алганда, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жана банк сектору эл аралык финансы рынокторунда кыргыз банк секторунун натыйжалуу позицияланышын артыкчылыктуу милдет деп эсептейт.

112. Жогоруда белгиленген максаттарга жетишүү жана алдыга коюлган милдеттерди аткаруу үчүн көрсөтүлгөн жаатта **төмөнкүдөй чаралар** ишке ашырылат:

- төмөнкүлөрдү анын ичинде, өзгөчө региондордо, уюмдар/ишканалар үчүн кредиттөөнүн жана финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүн жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу;
- Кыргыз Республикасында, анын ичинде финансылоонун ислам принциптеринин негизинде каржылоону жана банк ишин өнүктүрүү;
- чакан каржылоо секторун жана банктык эмес финансы-кредиттик мекемелер системасын өнүктүрүү;
- Борбордук күрөөлүк каттоо конторасына же чектүү сумманы көбөйтүүгө багытталган күрөөлүк кыймылдуу мүлктөрдү ыктыярдуу каттоону камсыз кылууга багытталган Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү;
- банк секторуна узак мөөнөттүү жана арзан финансылык ресурстарды, Кыргыз Республикасынын финансы секторун андан ары өнүктүрүүгө жана атаандаштык деңгээлин колдоого өбөлгө түзүүчү чет өлкөлүк ресурстарды тартуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;
- банк секторунун инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуу үчүн, анын ичинде салык мыйзамын оптималдаштыруу боюнча сунуштарды киргизүү жолу менен шарттарды түзүү;

- лизингди жана ипотеканы өнүктүрүү үчүн, анын ичинде банк ишинин ушул багыттары боюнча салык салуу бөлүгүндө Кыргыз Республикасынын Салык кодексине киргизүү үчүн сунуштарды берүү жолу менен шарттарды түзүү;
- банк системасына калктын ишенимин бекемдөө жана тартылган каражаттардын деңгээлин жогорулатуу (ички ресурстарды мобилизациялоо), буга төмөнкүлөр кирет:
- Кыргыз Республикасында депозиттерди коргоо системасын өркүндөтүү;
- Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын көзөмөлдөө функциясын жана коммерциялык банктарда башкаруунун ички системасын өркүндөтүү;
- Банктык көзөмөл боюнча Базель Комитетинин принциптерине ылайык, Кыргыз Республикасында банктык көзөмөлдү андан ары шайкеш келтирүү, бириккен көзөмөл системасын өнүктүрүү жана өркүндөтүү жана тобокелдик-багыттоо көзөмөлүнүн элементтерин колдонууга киргизүү;
- банк ишин укуктук жактан камсыз кылууну өркүндөтүү;
- коммерциялык банктардын ишинде ачык-айкындуулукту камсыз кылуу;
- коммерциялык банктарда корпоративдик башкаруунун, тобокелдиктерди тескөөнүн жана ички контролдун сапатына коюлган талаптарды жогорулатуу;
- финансылык ортомчулукка банктардын катышуусу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;
- кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жана терроризмди каржылоого каршы аракеттер боюнча чараларды өркүндөтүү;
- банк чөйрөсүндө рынок тартибин чыңдоо жана бардык коммерциялык банктар үчүн атаандаштыктын бирдей шарттарын камсыз кылуу.

113. Бул иш-чараларды ийгиликтүү ишке ашыруу калк үчүн берилип жаткан кредиттик ресурстар боюнча пайыздык чендерди турукташтырууга жана төмөндөтүүгө шарт түзөт.

114. Кооптуу жана туура эмес банктык практиканы ишке ашырып жаткан банктан лицензияны чакыртып алуу менен Улуттук банк мыйзамда каралган таасир берүү чараларын колдонот. Директорлор Кеңешинин мүчөлөрү жана Башкарма, ошондой эле банктардын башка кызмат адамдары мыйзамсыз жана/же күмөн туудурган жана шектүү операцияларды жана бүтүмдөрдү санкциялоо жана ишке ашыруу, банктын негизденбеген чыгашалары үчүн жоопкерчилик тартышат. Зарыл болгондо, Улуттук банк тарабынан лицензия алуучу кандай болбосун финансы-кредиттик мекеменин тиешелүү кызмат орундарына бул адамдарды макулдашууда Улуттук банк андан баш тартууга укуктуу жана кызмат адамдарынын алмаштырылуусу жөнүндө талаптарды, анын ичинде чараларды жана санкцияларды көрөт.

115. Банк кызматтарынын керектөөчүлөрүнө кредитти алуунун, колдонуунун жана кайтарып берүүнүн шарттары жөнүндө, оболу, кредит боюнча кошуп эсептелүүчү пайыздардын өлчөмү, аларды чегерүү тартиби жөнүндө ачык жана толук

маалымат берүүнү банктардын тиешелүү аткарбагандыгы үчүн көрүлүүчү чараларды жана санкцияларды күчөтүү сунуш кылынат.

116. Кредиттик тарыхтын субъектинин (юридикалык жактардай эле, жеке адамдардын) укуктарын милдеттүү түрдө камсыз кылууда кредиттик тарыхтын базасын өнүктүрүүнүн алкагында, карыз алуучулардын банктардын алдындагы милдеттенмелерин аткаруунун ак ниеттүүлүгү жөнүндө маалыматтарды банк тарабынан алуу кредиттик тобокелдиктерге баа берүүнүн жана аларды төмөндөтүү шаймандарынын бири болуп саналат.

117. Акча-кредиттик саясаттын каражаттары менен экономиканын реалдуу сектору тарабынан банктардын кредиттерине суроо-талаптын өсүшүнө жардам көрсөтүү инфляцияны алгылыктуу деңгээлде кармап турууга багытталган чараларды ишке ашырууда жана финансы рыногунда пайыздык чендерди төмөндөтүүдө, макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн жана сомдун курсунун салмактуу динамикасынын алдын ала божомолдоосун камсыз кылууда турат.

118. Банк ишин укуктук жактан камсыз кылуу чөйрөсүндө биринчи кезекте, өзүнчө алганда, банктык көзөмөл боюнча Базель комитетинин “Натыйжалуу банктык көзөмөлдүн негиз салуучу принциптери” документинде аныкталган эл аралык ченемдерге ылайык, коммерциялык банктардын иштөөсүнүн укуктук шарттары, анын ичинде төмөнкүдөй жол менен өркүндөтүлөт:

- кредиторлордун укуктарын бекемдөө, биринчи кезекте, күрөө предметин соттон тышкары өндүрүп алуу институтун өркүндөтүү маселелерин, анын ичинде, күрөө менен камсыз болгон, алардын талап кылуу укуктары;
- директорлор Кеңешинин жана банк Башкармасынын банктын ишмердүүлүгүнүн бардык багыттары жана алардын ишинин акыркы жыйынтыктары үчүн, ошондой эле Улуттук банктын кызматчыларынын функционалдык милдеттерин аткаруусундагы жоопкерчилигин күчөтүү;
- банктык операцияларды жүргүзүүгө лицензиялары кайтарып алынган коммерциялык банктарды жоюунун укуктук механизмдерин өркүндөтүү;
- банк чөйрөсүндө атаандаштыктын жана коммерциялык иштин эркиндигин чектөө боюнча аракеттерди болтурбоонун укуктук механизмдерин чыңдоо;
- коммерциялык банктарга ак ниетсиз адамдардын контролдугун орнотуусуна каршы аракеттенүүнүн укуктук механизмдерин өркүндөтүү;
- банктын акцияларынын пайда алуучуларын (бенефициардык менчик ээлери), банктардын кардарларын, кардарлардын операцияларын жана бүтүмдөрүн, банктардын операцияларын жана бүтүмдөрүн бир түргө келтирүү жана верификациялоо боюнча укуктук механизмдерди өркүндөтүү.

119. Финансылык ортомчулук системасында банктардын ролун бекемдөө чөйрөсүндө төмөнкүлөрдү камсыз кылуу зарыл:

- финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарына ылайык финансылык абал жана чарбалык ишмердүүлүктүн көрсөткүчтөрү жөнүндө маалыматты ачып берүүнүн негизинде чарбачыл субъекттердин ишмердүүлүгүнүн ачыктыгын;

- рефинансылоо жана банктардын өтүмдүүлүгүн (ликвиддүүлүгүн) тескөөнүн механизмдерин өркүндөтүүнү;
- заманбап маалыматтык жана банктык технологиялардын базасында финансылык рыноктордо жүргүзүлүп жаткан операцияларды жана бүтүмдөрдү аткарууда коммерциялык банктар үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү.

120. Банктык жөнгө салуу жана көзөмөл чөйрөсүндө төмөнкүлөр маанилүү багыттар болуп саналат:

- коммерциялык банктар тарабынан кабыл алынган тобокелдиктерге жана тобокелдиктерди тескөөнүн сапатына баа берүүнүн негизинде таасир тийгизүү чараларын жана көзөмөлдүктү жөнгө салуу чараларын колдонуу;
- эртелеп аракет кылуу жана башкаруу сапатына жана ички контроль системасына баа берүүнү камтыган коммерциялык банктардын ишине комплекстүү баа берүү системасынын иштөөсүн камсыз кылуу;
- ыкчамдуулукту жана банктык көзөмөл алкагында кабыл алынуучу чечимдердин натыйжалуулугун жогорулатуу.

121. Банк секторунун ачык-айкындуулугун камсыз кылуу саясатын жүзөгө ашыруунун алкагында Улуттук банктын расмий сайтында банк секторунун ишмердүүлүгүнүн негизги параметрлерин мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдү жарыялоону Улуттук банк улантат жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, учурдагы жана потенциалдуу кардарлар үчүн коммерциялык банктардын финансылык маалыматты ачып берүүсүн контролдоп турат. Коммерциялык банктардын ишмердүүлүгүнүн негизги параметрлерин мүнөздөөчү маалыматты андан ары ачып берүү үчүн күч-аракеттер жумшалат. Мындан тышкары, Улуттук банк коомчулукту кабыл алынып жаткан чечимдер жөнүндө Улуттук банктын расмий сайты аркылуу мындан ары маалымдап турууну пландап жатат.

122. Атаандаштык чөйрөсүн өнүктүрүү жана рынок тартибин бекемдөө чөйрөсүндө:

- региондорду, анын ичинде банктык кызмат көрсөтүүлөрдүн инфраструктурасын өнүктүрүү үчүн өтө ыңгайлуу шарттарды түзүү;
- кредиттик уюмдардын ишмердүүлүгүнүн ачыктыгын камсыз кылуу, анын ичинде менчик ээлеринин (акционерлер, катышуучулар) структурасынын ачыктыгы.

123. Коммерциялык банктарда корпоративдик башкаруу чөйрөсүндө төмөнкүлөргө өзгөчө көңүл бурулат:

- банктардын өз ишмердүүлүгүн, анын ичинде ага байланыштуу адамдар менен операцияларды ишке ашырууда келип чыгуучу тобокелдиктерди тескөөнүн натыйжалуулугун жогорулатууга;
- ички контроль системасынын натыйжалуулугун жогорулатууга;
- корпоративдик башкаруу системасынын ачык-айкындуулук деңгээлине жетишүүгө, ал акционерлерди (катышуучуларды), анын ичинде кызыкдар адамдардын бардык категорияларын мыйзамда каралган коммерциялык

банктардын финансылык абалы, менчик ээлеринин структурасы жана башкаруу жөнүндө маалыматтарды анын ичинде анын ишмердүүлүк маселелери боюнча маалыматтарды өз учурунда жана толук ачып берет;

- коммерциялык банктын тобокелдик-менеджерлеринин, комплайнс-офицерлеринин жана байкоочу органынын ишин сертификаттоо мүмкүнчүлүгүн карап чыгууга.

124. Банктарды кайра уюштуруу жана карыздарды реструктурлаштыруу боюнча агенттикти бекемдөө максатында штаттын квалификациясын жогорулатуу, ишти пландаштырууну жакшыртуу, заманбап маалыматтык технологияларды колдонууга киргизүү, финансылык отчеттуулук системасын өркүндөтүү жана кредиттик иштерди иликтөө жана карыздарды өндүрүү ыкмаларын жакшыртуу боюнча чаралар көрүлөт. Бул реформалар КР Өкмөтүнүн жана КР Улуттук банкынын карызкорлор тарабынан финансылык активдерди кайтарып берүүсүн жүргүзүү ниеттери жөнүндө ынанымдуу белги бериши керек жана ошону менен банктарга тартылган финансылык ресурстарды аң-сезимдүү тескөөгө күчтүү дем берүү керек.

125. Банк системасын толук кандуу чыңдоо жана туруктуу өнүктүрүү, коммерциялык банктардын, анын ичинде майда банктардын аманатчыларынын кызыкчылыктарын коргоо максатында банктык көзөмөлдүн санкцияларын натыйжалуу жана өз учурунда колдонуу үчүн укуктук база жана коммерциялык банктардын иши менен байланышкан сот иштерин карап чыгуу жол-жоболору өркүндөтүлөт. Мындай иштерди компетенттүү жана калыс кароону камсыз кылуу үчүн чаралар көрүлөт.

126. Депозиттерди коргоо системасынын (ДКС) болушу банк секторуна ишенимди жогорулатуунун маанилүү шаймандарынын бири жана ресурстарды тартууга жана топтоштурууга өбөлгө түзүүчү фактор болуп саналат, ал банктын банкрот болушунда (кудуретсиздигинде) аманатчыларга - жеке адамдарга акча каражаттарынын белгилүү бир суммасын кайтарып берүүгө кепилдик берет. Банктардын кудуретсиздигин жөнгө салуу процессинин баштапкы стадияларында Депозиттерди коргоо боюнча агенттиктин катышуусун камсыз кылган ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүгө көңүл буруу зарыл. Бул банктарга көзөмөл жүргүзүүчү органга мамлекеттик саясатка жана көзөмөлдөөнүн максаттарына – башкача айтканда, ишканалардын кудуретсиздиги жагынан алганда кредиторлордун талаптарын канааттандырууга гана бардык күч-аракеттерди багыттоонун ордуна, финансылык туруктуулукту жана аманатчыларды коргоону камсыз кылуу маселелерине көңүл бурууга мүмкүндүк берет.

127. Салттуу банк иши менен бирге, Кыргыз Республикасында банк ишинин жана финансылоонун ислам принциптерин өнүктүрүү экономикалык укуктук мамилелерди өркүндөтүүгө жана финансылоонун атаандаштык системасын өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү чара катары каралат жана Кыргыз Республикасынын, Өнүктүрүүнүн ислам банкынын жана пилоттук банктын (“ЭкоИсламикБанк” ААК) ортосундагы Өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандумдун негизинде пилоттук долбоор катары ишке ашырылат. “ЭкоИсламикБанк” ААК жогоруда аталган Меморандум тарабынан регламенттелген пилоттук долбоордун кезектеги этабын ишке ашыруу максаттарында ислам банкына трансформациялоону аягына чыгаруу үчүн зарыл болгон иш-чараларды жүргүзүүнү улантат.

128. Республиканын бардык региондорунда, өзүнчө алганда, алыскы райондордо банктык кызмат көрсөтүүгө жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу жана төлөм системасын колдоо үчүн Почта банкын түзүү долбоорун ишке ашыруу башталат.

129. Кредиттик союздарды өнүктүрүүнү колдоо программасы улантылат. Өлкөнүн бардык региондорунда натыйжалуу финансылык институттардын системасын түзүү анын натыйжасы болуп калат. Туруктуу кредиттик союздарга базалык банктык кызматтарды көрсөтүүгө лицензия берилет. Кредиттик союздар системасын мындай өнүктүрүү, ЭСК (РСК) жана Айыл банктын филиалдык түйүнүн сактоо жана өнүктүрүү, Почта банкын түзүү өлкөнүн региондорунда финансылык кызматтар рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана алардын сапатын жогорулатууга, башкача айтканда, аларга айыл калкынын жана ишкерлердин жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга шарт түзөт.

9.2. “Чоң акча” түзүү долбоору

130. Экономиканы (инвестицияларды) модернизациялоо жана диверсификациялоо жана региондо эл аралык сооданын көлөмдөрүн көбөйтүү максатында, КР экономикасында “Чоң акча” болушунун маселесин чечүү зарыл.

131. Төмөнкү мүмкүнчүлүктөрдү натыйжалуу пайдалануу зарыл, алар минималдуу кийлигишүүдө ага өбөлгө түзөт, атап айтканда:

- Кыргыз-Казак Инвестициялык Фондун капиталдаштырууну жүргүзүү (296 миң АКШ доллары), бул болсо 30 млн. АКШ долларында биринчи траншты ишке ашырууну баштоого мүмкүнчүлүк берет.
- Өнүгүүнүн Евразия банкынын ишин, атап айтканда, бир шарт менен – аяккы карыз алуучу үчүн кредит берүүнүн мөөнөтү 3-5 жылдан аз болбоого тийиш, коммерциялык банктар үчүн кредиттик линияларды берүүнү активдештирүү.
Бул болсо, Кыргыз Республикасындагы бардык коммерциялык банктар үчүн рынок механизмдерин колдонуу менен узак мөөнөттүү каражаттарды пайдаланууга мүмкүндүк берет, ал атап айтканда ЭСК (РСК) жана Айылбанктан (30 млн. АКШ доллары) Евразиялык өнүгүү банкы (ЕАБР) менен жигердүү кызматташтыкты талап кылат.
- Европалык инвестициялык банк (EIB) менен алардын КР аймагында ишмердүүлүгүн жүргүзүү жөнүндө келишим түзүү (10 млн. АКШ доллары).

132. Жогоруда аталган чаралар жыл ичинде артыкчылыктуу долбоорлор үчүн “чоң акча” берүү маселесин чечүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле, ал Кыргыз Республикасында Финансылык борборду (ФБ) түзүү боюнча долбоорго киришүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул төмөнкү кадамдарды жүзөгө ашырууну талап кылат:

- алардын аймагында Көзөмөл боюнча Базель комитетинин көзөмөлдөө талаптары сакталган өлкөлөрдүн тизмесин мыйзамдуу аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын аймагында жана/же Эркин экономикалык зонанын (ЭЭЗ) аймагында өзүнчө банктык операцияларды ишке ашыруу үчүн Көзөмөл боюнча Базель комитетинин талаптарын сактоочу өлкөлөр менен чет өлкөлүк банктардын жана банктык топтордун критерийлерин мыйзамдуу аныктоо;

- Кыргыз Республикасынын аймагында жана/же Эркин экономикалык зонанын (ЭЭЗ) аймагында өзүнчө банктык операцияларды ишке ашыруу үчүн чет өлкөлүк банктарга жана банктык топторго бириккен көзөмөл жүргүзүүгө карата Көзөмөл боюнча Базель комитетинин талаптарын сактоочу алдынкы 10 өлкөнүн жөнгө салуучулары) менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана макулдашууларга кол коюу жана капиталдын шайкештигинин коэффициенттерин макулдашуу.
- мүмкүн болгон кызыкдар ири финансылык оюнчулар менен алдын ала сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана табуу үчүн сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүчү жумушчу топту түзүү.
- Кыргыз Республикасында Финансылык борборду (ФБ) колдонууга киргизүүнүн ишке ашырылышына жана андан кийин техникалык-экономикалык негизделишине талдоо жүргүзүүгө эл аралык финансылык консультанттарды тартуу менен изилдөө жүргүзүү.
- Талдоо жүргүзүүнүн натыйжалары боюнча КБ, Банктар Ассоциациясын, мамлекеттик банктарды, министрликтерди жана ведомстволорду тартуу менен жумушчу топ түзүү, алар убакыттын бөлүнгөн мезгилдин ичинде ФБ түзүү үчүн зарыл болгон мыйзам долбоорлорунун топтомун даярдашат.
- Колдонулуп жаткан мыйзамдарга андан ары талдоо жүргүзүү жана ФБ ачуу үчүн зарыл болгон мыйзам долбоорлорунун топтомун даярдоо.
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кароосуна тиешелүү мыйзам долбоорлорун киргизүү.
- Зарылчылык болгондо, коңшу мамлекеттердин өкүлдөрү жана эл аралык финансы институттары менен консультацияларды жана макулдашууларды жүргүзүү.

9.3. Төлөм системасы

133. Кыргыз Республикасынын төлөм системасын андан ары өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү стратегиялык максаттары акча агымдарынын кыймылын натыйжалуу уюштуруу, финансы рынокторундагы бүтүмдөр боюнча өз учурундагы эсептешүүлөрдү камсыз кылуу жана улуттук валютага ишеним көрсөтүүнү колдоо максатында төлөм системаларынын ишенимдүү жана коопсуз ишин колдоо болуп саналат.

134. Кыргыз Республикасынын төлөм системасын өнүктүрүү үчүн стратегиялык максаттарга жетишүү үчүн Улуттук банк банктык төлөм кызматтарынын кызыгуусун жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү чекене төлөмдөр системасынын шаймандарын өнүктүрүү жана банктык төлөм карталарын колдонуу менен эсептешүүлөрдү камсыз кылуу боюнча инфраструктураны өнүктүрүүдө коммерциялык банктарга жардам көрсөтүүнү камсыз кылуу аркылуу финансы-кредиттик мекемелер тарабынан көрсөтүлүүчү банктык төлөм кызматтарына жеткиликтүүлүктү кеңейтүүгө жардам көрсөтүүгө ниеттенет. Финансы рынокторун андан ары өнүктүрүүнүн алкагында Улуттук банктын ири төлөмдөр системасы менен соода аянтчаларын интеграциялоо бөлүгүндө финансы рынокторундагы бүтүмдөр боюнча төлөмдөрдү жүргүзүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча иш улантылат. Республиканын аймагында накталай эмес эсептешүүлөр системасын ийгиликтүү өнүктүрүү шарттарын камсыз кылуу үчүн ченемдик укуктук базаны оптималдаштыруу жана өркүндөтүү биринчи кезектеги маселе болууда. Ушуга

байланыштуу, Улуттук банк төлөм системасы боюнча методологиялык базаны кеңейтет жана чыңдайт.

135. Мындан тышкары, төлөм системасында тобокелдиктерди төмөндөтүү максатында, КР УБ Башкармасынын 2006-жылдын 23-мартындагы №7/8 токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын Төлөм системасына көзөмөл боюнча саясатка” ылайык, Улуттук банк ири жана чекене төлөмдөр системасына мониторинг, контроль, талдоо жүргүзүү жана ага баа берүүнү жүргүзүү жолу менен төлөм системасына көзөмөлдү ишке ашырат. 2010-жылда болуп өткөн окуяларды эске алып, чекене төлөмдөр системасынын маалыматтык коопсуздугун жана чек аралар аралык төлөмдөр системасына контролду күчөтүү боюнча чаралар көрүлөт. Төлөм системаларынын операторлорунун жана катышуучуларынын Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана Улуттук банктын ченемдик укуктук актыларынын талаптарын сактоосуна, ошондой эле Кыргыз Республикасынын төлөм системасынын техникалык инфраструктурасынын иштешине контроль жүргүзүүгө көңүл бурулат.

136. Республиканын региондорунда банктардын филиалдык түйүндөрүнүн дагы эле болсо сакталып турган жетишсиздиги накталай эмес эсептешүүлөрдү өнүктүрүүнүн негизги кедергилик кылуучу факторлордон болуп эсептелет. Чекене агенттерди тартуу жолу менен финансылык кызматтарга жеткиликтүүлүктү кеңейтүү жана аларга калкка банктык кызматтардын өзүнчө түрлөрүн көрсөтүү боюнча ыйгарым укуктарды берүү, Кыргыз Республикасында төлөмдөрдү жана эсептешүүлөрдү жүргүзүү, ошондой эле финансы-кредиттик мекемелер тарабынан ишке ашырылуучу төлөмдөр жана эсептешүүлөр (процессинг) менен байланыштуу финансылык маалыматты иштеп чыгуу боюнча ишмердүүлүктү жөнгө салуу жолу менен жеткиликтүүлүктү кеңейтүү максатында Улуттук банк тарабынан кабыл алынган ченемдик укуктук базаны натыйжалуу ишке ашыруу зарыл.

137. Почта мекемелеринин түйүнү өтө алыс райондорду, анын ичинде КРнын бардык аймагы боюнча кеңири өнүккөн жана таралгандыгына байланыштуу, Почта банкын түзүү калк үчүн көрсөтүлүп жаткан төлөм кызматтарынын чөйрөсүн кеңейтүүгө, социалдык төлөмдөрдү (эмгек акы, пенсия, жөлөкпул) алууга жана коммерциялык банктар аркылуу өзүнүн эсептерин төлөөгө мүмкүндүк берет.

138. Аталган иш-чаралар экономиканын ар кандай секторлорунда эсептешүүлөргө муктаждыкты камсыз кылуучу төлөм системаларынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Өлкөнүн төлөм системасына Улуттук банк тарабынан көзөмөл жүргүзүүнү (оверсайт) ишке ашыруу төлөм системасынын ишенимдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик саясаттын милдеттерин аткарууга багытталат.

9.4. Чакан каржылоо

139. Банктык эмес сектор финансы системасынын курамдык бөлүгү болуп саналат жана ички финансы ресурстарын экономиканын реалдуу секторуна инвестициялоо үчүн аларды тартууга өбөлгө түзүүгө тартылган. Чакан кредит берүүчү уюмдар, сактык компаниялары, мамлекеттик эмес пенсия фонддору жана баалуу кагаздар рыногу кедейликти төмөндөтүүгө өзүнүн таасирин тийгизүүчү негизги банктык эмес финансы институттарына кирет.

140. Иштеп жаткан укуктук жана жөнгө салуу чөйрөсү Кыргызстанда чакан каржылоонун динамикалуу өсүшү үчүн негиз болуп калды. Ага карабастан, мамлекет орун алган көйгөйлөрдү жоюу үчүн социалдык жоопкерчиликтүү институттардын рыноктук-багытталган өсүшүнүн негизинде, кедейлердин ар түрдүү сапаттуу жана мамлекеттин ролун колдогон финансылык кызматтарга жакшырылган жеткиликтүүлүгүнүн негизинде финансылык секторду өнүктүрүүгө топтолгон жаңы стратегиялык мамилелерди колдонууга тийиш.

141. Мамлекеттин рынок процесстерине кийлигишпей турган ырааттуу саясаты чакан каржылоо секторун ийгиликтүү өнүктүрүүнүн андан аркы күрөөсү болот жана бул чөйрөдө ыңгайлуу инвестициялык кырдаалды камсыз кылат. Мамлекеттин күч-аракети рыноктун бардык катышуучулары үчүн бирдей шарттарды түзүүгө жана алардын ишинин ачык-айкындуулугуна жетишүүгө багытталышы керек.

142. Калктын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу максатында тиешелүү саясый аракеттер көрүлөт жана эрежелер белгиленет. Калктын укуктук жана финансылык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча комплекстүү программаны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу экономикалык өнүгүүгө узак мөөнөттүү оң таасир тийгизет.

143. Чакан каржылык сектор чет өлкөлүк тике инвестицияларды тартат жана ички ресурстарды мобилизациялайт. Негизги кадамдар финансы секторунда ички жана тышкы инвесторлор үчүн ыңгайлуу инвестициялык кырдаалды камсыз кылуу үчүн көрүлүшү керек. Чет өлкөнүн катышуусу бар финансы-кредиттик мекемелерди юстиция органдарында каттоо процесси (каттоо, кайра каттоо) мүмкүн болушунча жөнөкөй болууга тийиш. Рынокко социалдык жактан багытталган инвесторлордун киришинин ыңгайлуу шарттары камсыз болот. Ошол эле учурда, жогорку пайыздык чендерге байланыштуу ыңгайсыз кесепеттерди жоюу үчүн **сүткордук ишмердүүлүктү чектөөчү** жаңы мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу талап кылынат.

144. Чакан финансылык институттар үчүн укуктук жана жөнгө салуучу чектерди андан ары жакшыртуу ыңгайлуу шарттарды түзөт жана рыноктук принциптерге негизденген чакан финансылык берүүчүлөрдү туруктуу өнүктүрүүнү кубаттоо үчүн бул шайманды толук колдонууга мүмкүндүк берет. Чакан финансылоо үчүн шайкеш жөнгө салуу стандарттары аныкталбагандыкты азайтат жана секторду өнүктүрүүгө инвестициялоонун кызыгуусун жогорулатат. Ошону менен бирге, чакан финансылоону жөнгө салуу жөн гана банк секторун жөнгө салуунун салттуу ыкмаларын колдонууга алып келбөөгө тийиш. Чакан финансылоо секторунда жөнгө салуу жана көзөмөлдөө өзүнүн жекече мамилесин иштеп чыгууну талап кылат, анткени МФИ ишиндеги тобокелдик стандарттык банктык кызматтардан айырмаланган кызматтарды көрсөтүүнүн технологиясына жараша өзгөрүлүп турат.

145. Алыскы региондордо төмөн кирешелүү рынокторду тейлөө жагында чакан финансылык берүүчүлөргө дем берүү үчүн уруксат берилген финансы кызматтарынын тизмесин кеңейтүү зарыл, бул бир нече кызмат көрсөтүүлөр

топтомунда өзүнчө кызмат көрсөтүүнү жеткирүүнүн өздүк наркын төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле ал инновациялык технологияларды өтө кеңири колдонуу үчүн негиз түзөт. Депозиттик чакан финансылык институттарга талап кылынган жерге чейин депозиттерди кабыл алууга уруксат берүү аларга келечекте кредиттик жана депозиттик продукттардын тизмесин кеңейтүүгө, карточкаларды жана мобилдик телефондорду колдонуу менен банк продукттарын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Чакан финансылык институттар коммерциялык банктардын, башка чакан финансылык ишканалардын (МФИ) жана сактык компаниялардын агенттери катары кызматтардын кеңири чөйрөсүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга тийиш. Мобилдик банкингди, электрондук акчаларды жөнгө салуу концепциясы жана агенттик түйүн аркылуу банк кызматтарын көрсөтүү жөнгө салынуучу чөйрөнүн бөлүгү болуп калууга тийиш.

146. Каражаттарды тартуу булактарын чектөөчү жөнгө салууга байланыштуу ресурстардын тартыштыгы чакан финансылоону өнүктүрүүдөгү курч көйгөйлөрдүн бири болуп калат. Бул көйгөйдү чечүүдө байкаларлык жылыш болушу үчүн ички инвесторлордон каражаттарды тартуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү, ошондой эле апекстик мекемелердин каржылоосу аркылуу ресурстарды дүң берүүчүлөрдүн ишине дем берүү зарыл. Ички үнөмдөлгөн акчаларды мобилизациялоого дем берүү – бул узак мөөнөттүү мезгил аралыгында көйгөйлөрдү чечүү үчүн негизги мамиле. Апекстик институттардын ишмердүүлүгү үчүн укуктук жана жөнгө салуучу негиздерди жакшыртуу өтө кыска мөөнөттүү келечекте микрофинансылык сектордун ресурстар базасын кеңейтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

147. Туура келбеген жөнгө салуу чаралары көп түрдүү чараларды камтууга тийиш, мисалы, пайыздык чендерди ачып берүү же шектүү абройдогу адамдарга жетекчилик кызматтарга жол бербөө жана ачык отчеттуулукка талап коюу. Жөнгө салуу чөйрөсү керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоонун универсалдуу принциптерин колдонууга киргизүүнү колдоого тийиш: ашыкча карыздарга жол бербөө, ачык жана жоопкерчиликтүү баа түзүү, карыздарды өндүрүүнүн тиешелүү ыкмалары, персоналдын этикалык жүрүш-турушу, даттанууларды канааттандыруунун механизмдери, кардарлардын жеке маалыматтарынын жашыруундуулугу.

148. Чакан финансылык уюмдардын чакан финансылык кызматтарды көрсөтүүчүнүн бир тибинен кеңейтилген операциялары бар башка финансылык институттарга трансформацияланышы үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү финансылык институттардын сапаттуу өсүшүнө дем берет, финансы системасынын шайкештигинин өнүгүүсү үчүн өбөлгө түзөт жана таза атаандаштык үчүн пайдубалды камсыз кылат. Финансы институттарын трансформациялоонун моделдери иштелип чыгууга жана ишке ашырылып жаткан операцияларды кеңейтүү мүмкүнчүлүгүн жана финансы институттарынын эволюциялык өсүшүн камсыз кылууга тийиш.

149. Чакан финансылоо секторунда туруктуу, ырааттуу саясатты жүргүзүүнүн натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн Улуттук банкта чечимдерди кабыл алуунун

бардык деңгээлдеринде жөнгө салуунун жана көзөмөлдөөнүн стратегиясын түшүнүү жана бирдиктүү көрө билүү зарыл.

150. Туруктуу финансылоо үчүн узак мөөнөттүү пайдубал катары калктын үнөмдөлгөн акчаларын мобилизациялоого стратегиялык фокус жасалуу керек. Депозиттик МФИнин коммерциялык банктардын иштеп жаткан Депозиттерди коргоо фондуна биригүү же ошол өңдүү удаалаш системаны түзүү маселеси концептуалдуу түрдө чечилүүгө тийиш.

151. Кредиттик бюролордун ишин жөнгө салуучу мыйзамдык жана жөнгө салуучу талаптарды жакшыртуу көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын жогорулатууга жана кредиттик окуялар жөнүндө маалыматтын толуктугун жана өз учурунда берилишин камсыз кылууга өбөлгө түзөт. Кредиттик окуялар жөнүндө маалыматты алмашуу системасы ак ниеттүү кредиттөөнү жана жоопкерчиликтүү финансылоону ишке ашыруу үчүн курамдык бөлүктүн бири болуп саналат. МФ ишканалар башка финансылык мекемелер менен бирге кредиттик окуялардын толуктугу үчүн кардардык база жөнүндө отчет берүүсү керек. Бүтүндөй өлкө боюнча финансылык институттар үчүн кредиттик бюролордун кызматтарына жардам көрсөтүү бул багыттагы стратегиялык милдеттер болуп саналат. Инфраструктураны өркүндөтүү кредиттик окуялар боюнча маалыматты натыйжалуу жана жеткиликтүү алмашууну камсыз кылуу үчүн зарыл, бул болсо чакан финансылык сектордо кредиттөөнүн стандарттарын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Кредиттик окуя жөнүндө маалыматты алмашуу боюнча атаандаш, натыйжалуу жана жеткиликтүү кызматтарды көрсөтүүчү уюмдар үчүн институттук өнүктүрүү талап кылынат.

152. Бардык финансы системасындай эле, чакан финансылык сектордо керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо ачык-айкындуулукту камсыз кылуунун өтө маанилүү бөлүгү болуп саналат. Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоого бизнестин ачыктык жана этикалык сапатын жогорулатуу менен жетишүүгө болот. Бул болсо, кардардын ак ниеттүү кызмат жана продукт алганына, эгерде анын укуктары бузулган болсо, анда коргоо механизмдерин тандоо укугу бар экендигине ишенимдүү болуусуна мүмкүндүк берет. Жөнгө салуучу органдар керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоону камсыз кылуу боюнча чараларды көрүүгө жана экинчи деңгээлдеги институттар (ассоциациялар, апекс-институттар) менен биргеликте финансылык кызматтардын керектөөчүлөрүнүн даттанууларын карап чыгуунун натыйжалуу механизмдерин аныктоого тийиш.

153. МФ ишканалар финансылык туруктуулукка жана кардарлардын узак мөөнөттүү төлөө жөндөмдүүлүгүнө багытталууга тийиш, ошондо МФ ишканаларынын иштеши туруктуу болот. Персоналды окутуу жана сектордун мекемелеринин деңгээлинде жоопкерчиликтүү финансылоонун принциптерин колдонууга киргизүү өзүнчө компаниялар сыяктуу, бүтүндөй системага тобокелдиктерди төмөндөтүү үчүн негиз салат.

154. Чакан финансылоонун кардарларынын максаттуу топторун – төмөн кирешелүү калкты, МФ ишканаларды эске алуу менен, стандарттуу финансылык

көрсөткүчтөр менен бирге ишмердүүлүктүн социалдык көрсөткүчтөрүн камтууга жана ага баа берүүгө тийиш.

155. Чакан финансылоо калкты социалдык мобилизациялоо үчүн негиз болуп саналарын эске алып, мамлекет калктын аз камсыз болгон катмарына жеткиликтүү кызматтарды жана кредиттик ресурстарды берүүчү чакан кредиттик жана чакан финансылык уюмдардын ишине жигердүү жардам көрсөтөт жана келечектеги мезгилде алардын ийгиликтүү өнүгүүсү үчүн мыйзамдуу чектерди түзүүгө чоң көңүл бурат.

9.5. Камсыздандыруу ишмердүүлүгү

156. Кыргыз Республикасынын экономикасынын рыноктук өнүгүү жолуна өтүүсү менен рыноктук инфраструктуранын ажырагыс бөлүгү катары **камсыздандыруу рыногун** түзүүнүн объективдүү зарылдыгы келип чыккан. Камсыздандыруу экономикалык сыяктуу эле, өлкөнүн экономикасына орто- жана узак мөөнөттүү капиталды берүүнү, калкты жана юридикалык жактарды ар кандай тобокелдиктерден коргоону, анын ичинде социалдык функцияларды дагы аткарат.

157. Камсыздандыруу рыногунун андан ары өнүгүүсүнө экономиканын жана реалдуу сектордун жалпы, туруктуу эмес абалы, камсыздандыруунун төмөн маданияты, ири юридикалык жактардын бул ишке тартылбагандыгы, камсыздандыргандын жана камсыз болгон адамдардын укуктарын коргоонун иштеп жаткан механизмдеринин жоктугу кедерги болууда. Камсыздандыруу компанияларынын салык салуу принциптери камсыздандыруу ишин өнүктүрүүгө дем бербейт. Көзөмөлдөө жана жөнгө салуу системасы жөндөлбөгөн, аларды ишке ашыруу эл аралык талаптарга туура келбейт, методологиялык база иштелип чыккан эмес. Камсыздандыруу ишинин негизин түзүүчү атайын актуардык эсептерди жүргүзүүгө жөндөмдүү болгон адистердин жетишсиз саны көйгөй болууда.

158. Камсыздандыруу компаниялары жогору болбогон капитал сыйымдуулукка ээ, алар кардарларга камсыздандыруунун чектелген кызматтарын сунуш кылышат, кызмат көрсөтүүнү сунуш кылган жана алдыга жылдырган заманбап технологияларга ээ болгон жогорку квалификациялуу адистер жок, алар үчүн менеджменттин төмөн деңгээли мүнөздүү.

159. Ошентип, белгиленген себептерден улам камсыздандыруу компаниялары камсыздандыруу кызматтарына калктын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу жана өлкөнүн экономикасына ички инвестицияларды мобилизациялоо боюнча аларга жүктөлгөн функцияларды толук көлөмдө аткарбай жатат.

160. Камсыздандыруу кызматтары рыногунун калыптанышы жана анын бекемделиши үчүн төмөнкүлөр максаттуу:

- **Камсыздандыруу ишинин ченемдик жана укуктук базасын өркүндөтүү**, бул камсыздандыруу кызматтары рыногунун андан ары калыптанышы үчүн өбөлгө түзөт. Камсыздандыруу чөйрөсүндө мыйзамдардын жана башка укуктук актылардын долбоорлоруна актуардык экспертиза жүргүзүлөт.
- **Республикада актуарийлер институтун уюштуруу**. Ал үчүн маалыматтардын тиешелүү маалымат базасын түзүү жана өнүктүрүү зарыл.

Бул структура камсыздандыруу компанияларына жана пенсиялык фонддорго, ошондой эле республиканын финансы институттарына консультациялык, аналитикалык жана маалыматтык кызматтарды көрсөтөт.

- **камсыздандыруу компанияларына финансылык көзөмөл системасын бекемдөө**, бул камсыздандыруу рыногунун бардык катышуучуларынын кепилденген коргоосун камсыз кылат.
- **Камсыздандыруунун милдеттүү болгон түрлөрүнүн тизмесинин толуктугун жана жетиштүүлүгүн талдоо**. Бул улуттук камсыздандыруучуларды капиталдаштырууну жогорулатууга мүмкүндүк түзөт жана камсыздандыруу компанияларынын калыптанышына, калктын камсыздандыруу маданиятын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.
- Камсыздандыруу системасынын туруктуулугун камсыз кылуу жана республикадан капиталдын агылып чыгуусун азайтуу максатында ата мекендик камсыздандыруу компанияларын ассоциациялаштыруунун негизинде **кайра камсыздандыруу үчүн Борборлоштурулган фондду түзүү боюнча чараларды көрүү**.

161. Жарандарды, юридикалык жактарды, мамлекеттик камсыздандыруу жагынан коргоодо муктаждыктарды канааттандыруу жана мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттүү инвестициялык ресурстарды топтоштуруу боюнча чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу камсыздандыруу ишин өнүктүрүүнүн негизги максаты болуп саналат.

162. Камсыздандырууну өнүктүрүү максаттарына жетишүү үчүн төмөнкүдөй маанилүү милдеттерди чечүү зарыл:

- камсыздандыруу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү мыйзам чыгаруу базасын түзүү;
- камсыздандыруунун милдеттүү болгон түрлөрүн жүргүзүү боюнча мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу жана кабыл алуу боюнча ишти күчөтүү, камсыздандыруунун ыктыярдуу түрлөрү боюнча камсыздандыргандарга жаңы камсыздандыруу продукттарын берүүнүн артыкчылыктарын аныктоо;
- ири тобокелдиктерди ооздуктоо мүмкүнчүлүктөрү, ошондой эле камсыздандыруу уюмдары тарабынан регионалдык түйүндөрдү кеңейтүү үчүн камсыздандыруу уюмдарынын финансылык туруктуулугун жана капиталдаштыруусунун өсүшүн камсыз кылуу;
- камсыздандыруу ресурстарын улуттук экономикага инвестициялоого дем берүүчү механизмдер комплексин иштеп чыгуу жана колдонууга киргизүү;
- камсыздандыруу кызматтарын алууга калктын кызыгуусуна дем берүүчү ыңгайлуу шарттарды түзүү, анын ичинде салык салуу системасын өркүндөтүү аркылуу;
- бардык деңгээлдеги камсыздандыруу тармактары үчүн, камсыздандыруу индустриясынын андан ары калыптанышын жана өнүгүүсүн тездетүү үчүн кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо боюнча сапаттуу системаны түзүү;

- камсыздандыруу ишмердүүлүгүн мамлекеттик жөнгө салуунун жана көзөмөлдөөнүн натыйжалуу механизмдин түзүү.

163. Камсыздандыруунун милдеттүү болгон түрлөрүн колдонууга киргизүү камсыздандыруу бизнесинин, жарандык укуктарды бузууда чыгымдарды кайтарып берүүнүн деңгээлин жогорулатат жана мамлекеттик бюджеттен оорчулукту алып салат. Көзөмөлдөө практикасын күчөтүүнүн жөнгө салуу көзөмөлдөө негиздерин өркүндөтүүгө артыкчылыктуу көңүл бурулат. Камсыздандыруу компанияларынын салык салуу системасын өркүндөтүү талап кылынат.

164. Камсыздандыруучулардын иши жөнүндө камсыздандыруучуларды маалымдоого коюлган талаптарга чаралар көрүлөт, анткени камсыздандыруу кызматтарынын маалыматтык жабык болуусу камсыздандыруучу туруктуу компанияларды тандоодо потенциалдуу камсыздандыргандар үчүн көйгөйлөрдү жаратат.

165. Жогоруда аталган бардык иш-чаралар атаандаштыкка жөндөмдүү камсыздандыруу рыногун түзөт, камсыздандыруу уюмдарынын финансылык туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылат, алар тарабынан көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатын жогорулатат, ар кандай тобокелдерден калктын мүлктүк жана жеке кызыкчылыктарын камсыздандыруу жагынан коргоону колдонуу чөйрөсүн кеңейтет.

9.6. Өкмөттүк эмес пенсиялык фонддор

166. Өкмөттүк эмес пенсиялык фонддордун (ӨПФ) иши банктык эмес секторду түзүүдө маанилүү ролду ойноого багытталган. Кыргыз Республикасында “Өкмөттүк эмес пенсиялык фонд жөнүндө” Мыйзам иштелип чыккан жана кабыл алынган. Бирок, ага карабастан, өлкөдө бир эле ушундай фонд иштеп жатат, бул болсо ушул багыттын өнүкпөгөндүгүн ырастап турат.

167. Өкмөттүк эмес пенсиялык фонддордун иши алардын иштешин жөнгө салуу үчүн зарыл болгон ченемдик базанын өркүндөтүлбөгөнү, алардын иши тууралуу калктын жетиштүү түрдө маалымдалбаганы менен мүнөздөлөт. Аманаттарынын сакталышынын жетишсиз кепилдиги жана анын негизги себептери дале болсо жоюлбаган жогорку инфляциядан улам келип чыгуучу нарксыздануу тобокелдиги фонддордун орун алуусу үчүн тоскоолдук болуп саналат. Бүтүндөй алганда, мындай абал ички ресурстарды реалдуу секторго тартуу үчүн аларды мобилизациялоонун мүмкүн болбой турганына алып келет.

168. Мамлекет экономиканы туруктуу жана узак мөөнөттүү өнүктүрүүгө жетишүүсү үчүн негизди камсыз кылууга тийиш. Туруктуу абалга келтирүү стратегиясын ийгиликтүү ишке ашырууда мамлекеттик эмес пенсиялык фонддорду, мамлекеттик пенсиялык системада орун алган альтернатива катары чыңдоо үчүн шарттар түзүлөт.

169. Республикада мамлекеттик эмес пенсиялык фонддордун ишинин ченемдик жана укуктук базасын иштеп чыгуу жана өркүндөтүү, көзөмөлдөө системасын түзүү жана жекече пенсиялык схемаларды жана жеке эсептерди колдонууга киргизүү боюнча иш улантылат.

170. Орто мөөнөттүү мезгилге пенсиялык фонддорду өнүктүрүүнүн максаттары:

- Кыргызстанда ыктыярдуу пенсиялык камсыздандыруу деңгээлин жогорулатуу;
- орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү келечекте пенсиялык фонддун финансылык туруктуулугуна жетишүү;
- пенсиялык “чоң акчаларды” өлкөнүн экономикасына инвестиция катары тартуу;
- фонддук рынокту жана финансылык инфраструктураны өнүктүрүү.

171. Төмөнкү милдеттер ишке ашырылат:

- пенсиялык активдерди тескөө боюнча компанияларды лицензиялоо системаларын колдонууга киргизүү;
- ӨПФ ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу ченемдик актылардын долбоорлорун иштеп чыгуу;
- Фонддун пенсиялык активдерин коргоо боюнча диверсификациялык чараларды көрүү;
- Коомдук колдоо көрсөтүүнү түзүү, өткөрүлүп жаткан иш-чаралардын ачык-айкындуулугун камсыз кылуу.

172. Бул саясатты ишке ашыруу шартында ӨПФ акча каражаттарын топтоштура алат, андан кийин алар баалуу кагаздарга инвестицияланат. Натыйжада бул фонддор кедейликтен коргоо функциясын аткарат.

9.7. Баалуу кагаздар рыногу

173. Банктык кредит системасы менен бирге, баалуу кагаздар рыногу (БКР) чарбачыл субъекттердин инвестициялык активдүүлүгүн күчөтүүгө, капиталдын бир тармактан экинчисине өтүүсүнө, аны менен экономикада түзүмдүк өзгөрүүлөргө дем берүүсүн, анын тартыштыгын жоюуга өбөлгө түзөт.

174. Кыргыз Республикасынын баалуу кагаздар рыногу зарыл болгон инфраструктурага ээ, анын иштешин жөнгө салуучу ченемдик жана укуктук база түзүлгөн.

175. Баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучуларынын институту түзүлгөн. Мындан тышкары, баалуу кагаздар рыногунда депозитардык, брокердик, дилердик ишмердүүлүктү ишке ашыруучу субъекттер, баалуу кагаздардын жана инвестициялык фонддордун ээлеринин реестрин жүргүзүү, инвестициялык фонддорду тескөө боюнча иш жүргүзүлөт.

176. Ошентсе да, бул чөйрөдө төмөнкүдөй көйгөйлөр орун алган:

- **кызыктыруучу финансы шаймандарынын жетишсиздиги.** Корпоративдик баалуу кагаздар негизинен акциялар түрүндө берилген, алар боюнча киреше компаниянын кирешелүү болушунан көз каранды, ал эми көпчүлүк ишканалардын кирешелери төмөн деңгээлде. Корпоративдик облигациялар рыногу начар өнүккөн. Ипотекалык, муниципалдык жана

туунду баалуу кагаздардын жүгүртүлүшүн жөнгө салуучу ченемдик укуктук база жок, бул болсо алардын өнүгүүсүн кармап туруучу негизги факторлордун бири болуп саналат;

- **ички инвестициялык ресурстардын чектелгендиги.** Калктын сатып алуучулук жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү жана жамааттык инвестициялоо институттарынын жетиштүү түрдө өнүкпөгөндүгү баалуу кагаздарга салымдарга шарт түзбөйт;
- **баалуу кагаздар рыногунун жетишсиз ачык-айкындуулугу.** Баалуу кагаздар рыногунун эмитенттери, кесипкөй катышуучулары, анын ээлери тарабынан маалыматты ачып берүүнүн учурдагы абалы инвесторлордун маалыматтагы орун алган муктаждыктарына жооп бербейт;
- **баалуу кагаздар боюнча мыйзамдардын өздөштүрүлбөгөнү.** Колдонулуп жаткан мыйзамдарда баалуу кагаздардын эмиссиясына, жөнгө салууга, маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө ж.б. тиешелүү боштуктар орун алган, бул болсо кээде чыр-чатактуу жагдайларга алып келет;
- **инвесторлордун укуктарын коргоонун жетишсиздиги** жана баалуу кагаздарга инвестициялоо маселесинде калктын кабардар болуусунун төмөн деңгээли;
- **баалуу кагаздар боюнча кирешелерге салык салуу.** Баалуу кагаздар боюнча кирешелерге салык салуунун иштеп жаткан системасы узак мөөнөттүү карыздык баалуу кагаздардын рыногунун өнүгүүсүнө өбөлгө түзбөйт;
- баалуу кагаздар рыногунун иштеп жаткан техникалык инфраструктурасы кызматтардын бардык зарыл чөйрөсүн рынокко сунуш кылууга жөндөмдүү болсо да, республиканын бардык региондорун камтыбайт. Ушуга байланыштуу, региондордо баалуу кагаздар менен бүтүмдөрдү түзүүдө кыйынчылыктар келип чыгат.

177. Баалуу кагаздар рыногун өнүктүрүүнүн максаты инвестицияларды топтоштуруунун жана аларды кайра бөлүштүрүүнүн натыйжалуу механизм түзүүдө, аларды калктын кошумча кирешелерди алуу булагына айландырууда, өлкөгө узак мөөнөттүү финансылык капиталдардын агылып келүүсүнө жардам көрсөтүүдө камтылган.

178. Баалуу кагаздар рыногун андан ары өнүктүрүү төмөнкү артыкчылыктуу иш-чараларды ишке ашыруунун эсебинен келип чыгат:

- Турак-жай курулуш программасын ишке ашыруу үчүн баалуу кагаздар рыногунда кошумча шаймандарды чыгарууну жана жүгүртүүнү жөнгө салуучу бир катар ченемдик укуктук документтерди кабыл алуу.
- “Муниципалдык баалуу кагаздар жөнүндө”, “Финансылоонун ислам принциптери боюнча чыгарылуучу баалуу кагаздар жөнүндө” мыйзам долбоорлорун кабыл алуу боюнча иш-чараларды ишке ашыруу.
- Узак мөөнөттүү мамлекеттик баалуу кагаздарды чыгаруу аркылуу өлкөнүн маанилүү тармактарын (улуттук долбоорлорду) финансылоо.

- Капиталдар рыногун өнүктүрүү жана экономиканын реалдуу секторуна алардын агылып кирүү механизмдерин түзүү.
- Өлкөнүн маанилүү тармактарын (улуттук долбоорлорду) финансылоо үчүн узак мөөнөттүү мамлекеттик баалуу кагаздардын рыногун өнүктүрүү жакынкы убакытта өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү үчүн ресурстардын дагы бир кошумча булагы болот.
- Мамлекеттик баалуу кагаздарды тооруктарды лицензиялуу уюштуруучулардын соода аянтчаларында жүгүртүү баалуу кагаздар рыногун өнүктүрүүгө жана анын инфраструктурасын өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.
- Тооруктарды лицензиялуу уюштуруучулардын соода аянтчалары аркылуу мамлекеттин катышуусу менен компаниялардын акцияларынын үлүшүн сатып өткөрүү.

179. Корпоративдик башкарууну өркүндөтүү инвесторлордун укуктарын коргоого жана алардын ишеним көрсөтүүсүн жогорулатууга жардам көрсөтүүгө тийиш. Ишканаларда бухгалтердик эсепке алуунун жана финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын милдеттүү түрдө колдонууга киргизүү маанилүү багыт болуп саналат.

180. Ар түрдүү финансы шаймандарды көбөйтүү жана жаңы шаймандардын пайда болуусу жана колдонулуп жаткандарын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү аркылуу алардын жеткиликтүүлүк маселеси чечилет.

181. Карыздык баалуу кагаздардын кызыкчылык жаратуусун жогорулатуу үчүн ушундай кагаздар боюнча кирешелерге салык салууну өркүндөтүү зарыл. Калк арасында инвестициялоо, жамааттык инвестициялоо институттарынын иши, баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучулары маселелерин түшүндүрүү боюнча туруктуу иш жүргүзүлүү керек. Региондордо БКР кесипкөй катышуучуларынын түйүнүн кеңейтүү региондук деңгээлде баалуу кагаздар менен операцияларды жүргүзүүнү активдештирүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

182. БКР ачык-айкындуулук көйгөйүн чечүү үчүн эмитенттер, кесипкөй катышуучулар жөнүндө маалыматтын жана баалуу кагаздар рыногу жөнүндө башка маалыматтын кызыкдар болгон каалаган адамга жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуусу зарыл. Бул көйгөйдү маалыматтык борбор түзүү аркылуу чечүүгө болот, анда потенциалдуу инвесторлор баалуу кагаздар эмитентинин отчетуулугуна, ошондой эле башка маалымат алууга жеткиликтүүлүк ала алат.

183. Бул иш-чаралардын аткарылышы баалуу кагаздар рыногунда инвестициялар үчүн кызыктыруучу инструменттердин санын көбөйтүүгө тийиш. Ал ачык болот, баалуу кагаздардын ээлеринин укуктарынын сакталышына кошумча кепилдиктер пайда болот, бул кошумча каражаттардын агылып келүүсүнө алып келүүгө тийиш.

184. Натыйжалуу иштеген баалуу кагаздар рыногун түзүү инвестициялык иштин активдешүүсүнө шарт түзөт, бул акционердик коомдордун ишинин кеңейишине, өндүрүштүн көлөмдөрүнүн көбөйүүсүнө жана анын натыйжасы катары жаңы

жумушчу орундарын түзүүгө, эмгек акынын жогорулоосуна жана мамлекеттик бюджеттин кирешесинин өсүшүнө алып келет.

10-ГЛАВА. ЭКОНОМИКАНЫН СТРАТЕГИЯЛЫК ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

10.1. Агроөнөржай сектору

185. Өлкөнүн экономикасына кошкон салымы, өнөр жайды чийки зат ресурстары, калкты – тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу жана калктын иш менен камсыз болуу саны боюнча экономиканын бул сектору Кыргыз Республикасын экономикалык жактан өнүктүрүүнүн маанилүү артыкчылыктуу багыттардын бири болгон жана болуп кала берет. Экономиканын ушул секторун өнүктүрүүдө топтолгон көйгөйлөрдү чечүүгө комплекстүү мамиле кылуу айыл жергесинде социалдык чыңалууну жеңилдетүүгө жана бүтүндөй алганда айылды өнүктүрүүнүн келечектүү милдеттерин чечүүгө комплекстүү мамиле кылууга мүмкүндүк берет.

186. **Учурдагы абал жана өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү.** ИДПга айыл чарбасынын салыштырма салмагы жана тармакта иш менен камсыз болгондордун үлүшү акыркы 5 жылда өтө төмөндөгөн, 2011-жылы бул көрсөткүчтөр тиешелүүлүгүнө жараша 18% жана 32,2% түздү.

187. Айыл чарбасынын кошумча наркынын өсүш арымы өлкө боюнча орточодон олуттуу артта калууда. Атап алганда, тармактын жылдык орточо өсүш арымы 2001-2011-жылдардагы мезгилде 2,2%ды түзгөн, бул ИДПнын өсүшүнүн тиешелүү көрсөткүчүнөн кыйла аз – ошол эле мезгил аралыгы үчүн 4,3%. Айыл чарбасында орточо эмгек акы экономиканын башка тармактары менен салыштырмалуу өтө төмөн болуп саналат: 2011-жылы эмгек акы өлкө боюнча тиешелүү көрсөткүчтөн 4784 сомду же 51,4%ды түзгөн.

188. Айыл чарбасында 1990-жылдары башталган жер реформасынын натыйжасында агрардык өндүрүштүн негизги каражаттары – жерлер, айыл чарба техникалары жана жабдуу, мал менчиктештирилген. Бирок, жүргүзүлгөн реформалар күтүүлөрдү актаган жок: мамлекеттин ойлонуштурулбаган саясаты бул стратегиялык тармактын чарба жүргүзүүнүн натуралай жана майда товардык формага ээ болуусуна алып келди. 2011-жылы бардык айдоо аянтынын 78,4%ы жеке менчикте, калган 11,6%ы – мамлекеттин менчигинде болгон. Азыркы учурда айыл чарбасынын 90%дан ашык продукциясы жеке сектордо өндүрүлөт.

189. Жүргүзүлгөн жер реформасы жер ээлеринин классын түздү. Кыргызстанда дыйкан (фермердик) чарбада айдоонун орточо өлчөмү бардыгы болуп 2,7%, анын ичинде, сугат айдоолору 1,9 га түзөт. Барынан Чүй облусунун фермерлеринин айдоосу – 5,7 га (сугат 4 га), барынан азы – Жалал-Абад облусунда – 1,2 га (сугат 0,7 га). Бирок, жер үлүшүнүн аз өлчөмү өндүрүштүн жөнөкөйлүгүнө алып келет жана натыйжалуу айыл чарбасын уюштуруу, фонддук жабдылышын көбөйтүүгө жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү үчүн олуттуу чектөө болуп саналат.

190. Кыргызстанда айдоо аянтынын өлчөмү бир адамга 0,25 гектарды түзөт. Ошону менен бирге, айыл чарбасына дайындалган жерлердин бөлүгүн жоготуу процесси орун алган. Алсак, жерлерди кайра бөлүштүрүү фондунда кайра уюштуруунун башталышында 296,6 миң га айдоо, анын ичинде, 186,9 га сугат жерлери болгон. 2009-жылдын 1-январына карата бул жерлердин кыскаруусу

болгон, тиешелүүлүгүнө жараша 67,7 миң га жана 60,5 миң га түзгөн. 2008-2009-жылдары эле айдоо аянты 3,1 миң га¹ кыскарган. Жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн калыбына келтирүү боюнча иш жетишерлик жүргүзүлбөй жатат. Өлкөдө минералдык жер семирткичтерди жеке өндүрүү жок болуп жатат, жылдан жылга жер кыртышына себилген жер семирткичтердин көлөмү кыскарууда.

191. Сугаруу каналдарын реконструкциялоо жана өнүктүрүү, үрөнчүлүк жана асыл тукум иштерин колдоо боюнча мамлекет тарабынан көрүлүп жаткан чараларга карабастан, айыл чарба өндүрүшү үчүн ушул чечүүчү багыттардагы иш жакшырбай турат. Иштеп жаткан каналдардын узундугу муктаждыктарды канааттандырбайт. Алардын кайсы бир бөлүгү жетишсиз каржылоодон жана оңдоо-калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүнүн өз учурунда болбой тургандыгынан улам капиталдык оңдоого муктаж. Үрөн жана асыл тукум материалынын сапаты төмөндөп жатат. Мунун бардыгы айыл чарбасы жана калк үчүн олуттуу жоготууларга алып келет. Жыл сайын жер кыртышы бузулган айыл чарба жерлеринин аянты өсүп жатат, сугат жерлерин көбүрөөк шорго айланып, саздак болууда. Ирригациялык каналдардын канааттандырбаган техникалык абалынын улам суу тосмосунан талаага чейин берүүдө суунун жоготуулары 40%дан ашыкты түзөт.

192. Айыл чарба техникасынын жана жабдуусунун ресурсу толук жок болгон.

193. Кыргызстан азык-түлүктүн негизги түрлөрү менен өзүн-өзү камсыз кылуунун жетиштүү деңгээлине ээ эмес, бул болсо импортко көз карандылыкка алып келет. 2011-жылы өздүк өндүрүүнүн эсебинин ички рыноктун камсыз болуусу төмөнкүнү түзгөн: нан продуктары боюнча – 62,5%, эт боюнча – 57,8 %, өсүмдүк майы – 34,2%, шекер – 12,2 %, канаттуулар жумурткасы боюнча – 38,4 %, мөмө-жемиштер боюнча – 23,1 %. Мындан тышкары, азык-түлүктүн дүйнөлүк рыногу акыркы жылдары туруксуздугу менен мүнөздөлөт. Айрым өлкөлөр жеке рыногун толтуруу үчүн азык-түлүк товарларынын экспортуна мораторийди колдонушат. Аталган терс процесстер жана көрүнүштөр тамак-аш коопсуздугун камсыз кылуунун кошумча чараларын көрүү зарылдыгын шарттайт.

194. Агроөнөр жай комплексинин продукциясын сатуудан алынган кирешелерди айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөрүнүн, бул продукцияны иштеп чыккандардын, соода-ортомчулук уюмдарынын ортосунда бөлүштүрүүнүн айкындуулугу чечилбеген көйгөй болуп калууда. Айыл чарба товарын өндүрүүчүнүн салттуу үлүшү продукттун акыркы баасында өтө кичинекей болуп калууда. Фермерлер рыноктогу суроо-талапты жана сунушту билбегенден, сактоочу жайлардын жетишсиздигинен улам өз продукциясын сатууда олуттуу жоготууларды дуушар болууда. Алар көп учурда ортомчу компанияларга өз продукциясын эң төмөн баада сатып өткөрүүдө. Бул болсо, чарбаны өнүгүү үчүн жетиштүү финансылык ресурстардан гана ажыратпастан, өндүрүштүн көлөмдөрүн өстүрүүнүн экономикалык мотивдеринен ажыратууда.

195. Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн жана аны кайра иштетүүнүн ортосундагы ажырым кыскарбай жатат. Кайра иштетүү өнөр жайы жана соода

---

¹ Булагы: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик каттоо кызматынын 2009-жылдын 1-январына карата жер отчету.

менен айыл чарбасынын кооперациясынын ар кандай формаларын түзүү боюнча көп сандаган күч-аракеттер күтүлүүчү натыйжаларды берген жок: Жамааттык чарбалардын, анын ичинде айыл чарба кооперативдеринин саны акыркы 5 жылда туруксуз болуп жана кыскара баштаган. Бул потенциалдуу катышуучулардын кооперацияда орун алган укуктук жана экономикалык мамилелерге канааттанбагандыгын тастыктап турат.

196. Агроөнөр жай кластерлерин түзүү боюнча күч-аракеттер дагы күтүлүүчү натыйжаларды алып келген жок. Негизги себептер кластердик долбоорлорду ишке ашырууда системалуу мамилени камсыз кылуучу көрүнүктүү мамлекеттик саясаттын жоктугу, кластердик технологияларды колдонуунун натыйжалуу методологиялык базасынын жоктугу, даярдалган адистердин жетишсиздиги ж.б. менен байланышкан.

197. Тамак-аш продукттарына баалардын өсүшүнө карабастан, баалардын диспаритети актуалдуу көйгөй болуп калууда. Айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөрдүн жана аны кайра иштетүү продукттарынын баалары реформаларды жүргүзүүнүн бардык мезгилинде материалдык-техникалык ресурстарга болгон баалардан тиешелүүлүгү боюнча 4-5 жана 1,5 эсеге артта калган.

198. Кыргызстандын товар өндүрүүчүлөрүнүн чектеш мамлекеттердин рынокторуна жеткиликтүүлүгүн татаалдантуучу соода тоскоолдуктары азык-түлүк өндүрүшүн өнүктүрүүгө терс таасир тийгизет. Экспорттун өсүшүн кармап турган башка көйгөй – ата мекендик айыл чарба продукциясынын жана аны кайра иштетүү продукттарынын сапатынын төмөндүгү. Ага кошумча айыл чарба продукциясынын сапатын контролдоонун жана сертификаттоонун өнүкпөгөн системасы жагдайды тереңдетет, ал эл аралык талаптарга жана стандарттарга ылайык продукциянын сапатын тастыктоону камсыз кылбайт.

199. Белоруссия, Казакстан жана Россия кирген Бажы союзунун мүчөсү болуп калууга Кыргызстандын умтулуусу ата мекендик айыл чарба сектору үчүн олуттуу чакырык болуп саналат. Бул өлкөлөр экономиканын өлчөмү боюнча Кыргызстандан кыйла чоң, алар өздөрүнүн айыл чарба тармагына ири финансылык колдоо көрсөтүшөт. Бул кырдаал айыл чарбасын жаңы шарттарга ыңгайлашуу, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн өзгөртүү жана атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны чыгарууга багытын өзгөртүү зарылчылыгына алып келет.

200. Банктардын филиалдык түйүндөрүн кеңейтүүгө, чакан финансылык уюмдардын, кредиттик союздардын иштешине, мамлекеттин финансылык колдоосуна карабастан, финансы ресурстарына жеткиликтүүлүк тармактын курч көйгөйү болуп калууда. Продукцияга болгон салыштырмалуу төмөн баалардан жана сатып өткөрүүнүн чектелгендигинен улам аны сатуудан акчалай келип түшүүнүн жетишсиздиги, алып жаткан ссудаларды күрөөлүк камсыз кылуу көйгөйлөрү жүгүртүү каражаттарын толуктоону толук көлөмдө ишке ашырууга жана негизги капиталдын өсүшүнө мүмкүндүк бербейт.

201. Максаттар:

- Агроөнөр жай комплексинин өндүрүшүнүн көлөмдөрүнүн өсүшү, өлкөнү азык-түлүк коопсуздук менен камсыз кылуу.

- Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жана бардык агроөнөр жай комплексинин продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу.
- Агроөнөр жай комплексинин бюджеттик кайтарымдуулугун жогорулатуу.
- Дыйкандардын социалдык маселелерин чечүү.

202. Милдеттер: (1) айыл чарба тармагын башкаруу системасын өркүндөтүү, жөнгө салуунун жыйынтык берүүсүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу; (2) айыл чарбасы үчүн сервистик жана техникалык кызматтардын сапатын жана курамын жакшыртуу, айыл чарба өндүрүшүн техникалык жана технологиялык жактан жаңыртуу үчүн өбөлгө түзүү; (3) кооперацияны өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү, продукциянын сапатын жакшыртуу; (4) агроөнөр жай комплекси үчүн заманбап рынок инфраструктурасын түзүү; (5) агроөнөр жай комплексинин өндүрүшүн жана экспортун өстүрүү, экспортко багытталган кластерлерди өнүктүрүү; (6) жыл сайын жаңы жерлерди колдонууга киргизүү; (7) кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү.

203. Өнүктүрүүнүн келечектери. Саясат жана көрүлүүчү чаралар. айыл чарба тармагын башкаруу системасын өркүндөтүүгө (i) жөнгө салуунун жыйынтык берүүсүн жана натыйжалуулугун жогорулатууга (ii) багытталган **биринчи милдетти** чечүүнүн алкагында агроөнөр жай комплексинин иштешине шарттарды түзүү үчүн айыл чарба тармагын башкаруу системасын түп тамырынан бери реконструкциялоо иши алдыда турат. Бул багытта, барынан мурда, айыл чарба продукциясынын өндүрүүчүдөн тартып, сатып өткөрүү рыногуна чейинки кыймылынын толук чынжырчасын камтыган кластердик мамилени колдонууну камсыз кылуу үчүн айыл чарба министрлигинин жана анын курамына кирген мекемелердин оптималдуу түзүмүн түзүү (iii) алдыда турат. **Айыл чарбасына багытталган жерлерди, өзгөчө айдоо жерлерин трансформациялоону токтотуу зарыл.**

204. Товар өндүрүүчүлөрдү экономикалык жактан мотивациялоону жогорулатуу боюнча чаралар менчик укуктарын коргоону күчөтүү механизмдерин өркүндөтүүгө багытталган. Мамлекеттик жана жеке менчик жерлеринин реалдуу чектерин так эмес белгилөө жана укуктарын белгилөөчү документтерде чек араларын чагылдыруу көрүнүшү менен байланышкан көйгөйлөрдү жөнгө салуу зарыл. Натыйжалуу менчик ээсинин жерин концентрациялоо жана менчик укуктарын өзгөртүүдө чыгымдарды төмөндөтүү үчүн шарттар түзүлөт. Ал үчүн кредиттик мекемелерде күрөө катары жерлерди колдонуу үчүн чектөөлөр алып салынат, жерди сатууда орун алган чектөөлөрдүн айрымдары алып салынат. Бир эле учурда, жерлердин бардык менчик ээлерине менчигинин формасына көз карандысыз түрдө айыл чарба багытындагы жерлерди колдонуу жана алардын түшүмдүүлүгүн (жер кыртышынын физикалык-химиялык жана биологиялык түзүлүшүн) сактоо боюнча талаптар жогорулатылат. Жерди сатып алуу-сатуу лицензияланган соода аянтчалары тарабынан уюштурулган атаандаштык тооруктар аркылуу гана мамлекеттик жана коомдук контролдоо менен ишке ашырылат.

205. Майда дыйкан-фермердик чарбаларды кооперативдерге ирилештирүүгө жана бириктирүүгө багытталган илгерилөөчү реформаларды – “өсүү багыттарын” жүргүзүү, айыл чарба секторунда алардын иштеши үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү орто мөөнөттүү келечекте айыл чарбасын кайра уюштуруу боюнча стратегиялык багыт болот. Мамлекет төмөнкүлөрдү жамааттык менчигинде ээ

болгон натыйжалуу айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоого өз күч-аракеттерин топтоштурат: (i) өсүмдүк өстүрүү секторунда –300 га кем эмес жер; (ii) мал чарбасы секторунда – 1000 баш майда мал же 500 баш бодо мал.

206. Мамлекеттик сатып алуулардын жана товардык интервенциялардын иштей турган механизмдин түзүү үчүн алардын ачык-айкындуулугу жакшырат жана экономикалык ыкмалар, барынан мурда товардык интервенциялар менен рынокту жана бааларды туруктуу абалга келтирүүнүн натыйжалуу системасы түзүлөт. Ошону менен атаандаштыкты чектөөгө жол бербөө үчүн азык-түлүк дүң рынокторго контроль жакшырат.

207. Мамлекеттик жайыттарды тескөөнү жакшыртуу үчүн мамлекеттик жайыттарды колдонуунун механизми пайдаланылат, жайыттардын коомчулук үчүн экономикалык кайтарымдуулугунун акылга сыярлык балансынын принциби жана алардын бузулуусун (деградациясын) болтурбоо анын негизин түзөт.

208. Агроөнөр жай комплексинин продукциясын тышкы рынокторго чыгаруу жана продукциянын экспортунун географиясын кеңейтүү бизнес мамиленин – “сатып өткөрүүнүн чет өлкө рыногу – дыйкандар тарабынан өндүрүлүүчү продукциянын” алкагында ишке ашырылат. Кыргыз Республикасынын айыл чарба продукциясы экспорттолуп жаткан Россиянын жана Казакстандын региондорунун мамлекеттик администрациялары менен айыл чарба товарларынын саны, сапаты жана номенклатурасы боюнча тиешелүү макулдашууларга жетишилет.

209. Ар бир облуста айыл чарба технологияларын өнүктүрүү, өсүмдүк өстүрүү жана мал чарбасында сорт жаңыртуу үчүн өсүмдүктөрдүн мыкты сортторун жана айыл чарба жандыктарынын тукумдарын калыбына келтирүүгө, өтө өндүрүмдүү жана жаратылыш-климаттык шарттарга ыңгайлашкан жаңыларын чыгарууга мүмкүндүк берүүчү агротехнологияларды колдонуунун жакшы практикасын жайылтуу жана колдонууга киргизүү үчүн үрөн жана асыл тукум чарбалары түзүлүшү керек.

210. Айыл чарбасы үчүн кызмат көрсөтүүлөрдүн жана техникалык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жакшыртуу жана айыл чарба өндүрүшүн техникалык жана технологиялык жаңыртуунун өбөлгөлөрүн түзүү боюнча **экинчи** милдетти чечүү боюнча саясаттын чаралары төмөнкү багыттарга бурулат: (i) ирригациялык тармакты кеңейтүү жана калыбына келтирүү, жерлерди рекультивациялоо боюнча иштерди жүргүзүү; (ii) ветеринарияны өнүктүрүү жана өсүмдүктөрдү коргоо, республиканын эпизоотологиясын Бажы биримдигинин ченемдик талаптарына акырындык менен ылайык келтирүү; (iii) айыл чарба техникасынын тармагын кеңейтүү жана **мамлекеттик-жеке өнөктүк принцибинде** түзүлүп кийин мамлекеттин үлүшүн жеке секторго берүү үчүн түзүлгөн ири айыл чарба техникаларынын уюмдарынын кызмат көрсөтүүсүнүн сапатын жогорулатуу аркылуу ага жеткиликтүүлүктү жогорулатуу; (iv) асыл тукум фондун жана айыл чарба асыл тукум малынын тукум жана асыл тукум өндүрүүчүлөр үчүн да, айылдык товар өндүрүүчүлөр үчүн да экономикалык дем берүүнү түзүү жолу аркылуу жаңыртууга көмөк көрсөтүү; (v) товар өндүрүүчүлөр үчүн финансылык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу жана айыл үчүн финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн продукциялык катарын кеңейтүү (айыл жергесинде финансылык уюмдарды өнүктүрүү, кредиттөө, лизинг, камсыздандыруу ж.б.); (vi) айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн даярдоо жана кайра даярдоонун туруктуу системасын

түзүү, туруктуу иштеген курстарды түзүү жолу менен заманбап агротехнологияларына окутуу; (vii) айыл жергесинде өндүрүштүк инфраструктураны өнүктүрүү (жолдор, электр энергиясы, ичилүүчү жана сугат суу менен жабдуу).

211. Кооперацияны өнүктүрүү, капиталды агроөнөр секторунда топтоо жана айыл чарбасына натыйжалуу менчик ээсинин келишине багытталган **үчүнчү** милдетти чечүүнүн алкагында төмөнкү чаралар жана аракеттер көрүлөт: (i) кооперативдик мамилелердин потенциалдуу катышуучуларынын таламдарын эске алууну камсыз кылган ченемдик-укуктук базаны, эң оболу менчикти коргоо жана кирешени калыс бөлүштүрүү жагында базаны түзүү; (ii) мамлекеттик жардам механизм пайдалануу, мында айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн-жардам алуучулардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрү менен байланыштуу болот; (iii) агрардык секторду мамлекеттик колдоодо айыл чарба продукциясынын өндүрүшүнүн көлөмдөрүнүн деңгээлди сактоого, ал эми келечекте – өсүшүнө, жумушчу орундарды түзүүгө кепилдик бергендерге артыкчылык берилет. Мында кооперациянын бардык түрлөрү мамлекеттик колдоого артыкчылыктуу укукка ээ болот; (iv) ар бир облуста мамлекеттик-жеке өнөктүк принцибинде пилоттук кооперативдик чарбаны түзүү белгиленет, мында мамлекет бул чарбалардын эки жыл аралыгындагы туруксуздук менен байланыштуу тобокелдиктерди өзүнө алат; (v) айыл чарба продукциясын кайра иштетүүгө тиешелүү техникалык регламенттер кабыл алынат, ошондой эле продукцияны сертификациялоо жол-жоболорун арзандатуу жана ашыкча талаптарды четтетүү багытында өркүндөтүлөт. Продукцияны сертификациялоону жүргүзгөн уюмдардын (продукциянын сапаты боюнча лабораториялар) тармагы кеңейтилет, сертификациялоо боюнча усулдук жана техникалык жабдуу жакшыртылат.

212. Агроөнөржай комплекси үчүн заманбап рыноктук инфраструктураны түзүүгө байланыштуу **төртүнчү** милдетти чечүү боюнча саясат чаралары дүңүнөн фьючерсдик рынокторду өнүктүрүүгө багытталат. Бул үчүн мамлекеттик-жеке өнөктүктү кийин мамлекеттин үлүшүн жеке секторго берүүнү болжолдогон ченемдик-укуктук документтердин пакети түзүлөт.

213. Айылдык товар өндүрүүчүлөрдү жана агроөнөржай комплексинин ишканаларын маалымдар кылуу жана консультация берүү боюнча ишти жакшыртуу үчүн айыл чарба продукциясына региондук жана жергиликтүү рыноктордо ар жылдагы суроо-талаптын болжолу жана сунуштар иштелип чыгат. Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү үчүн зарыл мамлекеттик маалыматтык ресурстар түзүлөт жана аларга мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү башкаруу органдарынын, ошондой эле агроөнөржай комплексинин чарбачыл субъекттеринин жана калктын жеткиликтүүлүгү камсыз кылынат. Агроөнөржай комплексинин тармагында башкаруунун бардык деңгээлинде чечимдерди даярдоодо жана кабыл алууда маалыматтык камсыз кылуу системасынын каражаттарын кеңири жайылтуу жана колдонуу үчүн шарттар түзүлөт. Окуу-усулдук борборлордун тармагы өнүгөт жана усулдук иш жакшырат. Борборлор ар бир облуста иштеп, айыл чарба өндүрүүчүлөргө консультациялык жардам көрсөтүү боюнча адистерди даярдоону жүзөгө ашырат, консультациялык жардамдын тажрыйбасын таркатат.

214. **Бешинчи** милдетти чечүү боюнча саясаттын чаралары өндүрүштүн өсүшүнө, кластердик уюштуруу технологияларын колдонуу менен агроөнөр өндүрүшүн

экспорттоого жана түзүүгө багытталат, бул өндүрүштүн физикалык көлөмүнүн өсүшүнө жана айыл чарба продукциясын түпкү продукцияга чейин иштетүүнү көбөйтүүгө алып келет. Кластерлерди түзүүдө артыкча мамиле ар кандай деңгээлдеги бийлик органдарына негизги ролду берүү болуп саналат, алар баштапкы этапта координациялоочу ролду аткарат: кластердин стратегиясын аныктайт, аны өнүктүрүү үчүн ресурсту бөлөт, компанияларды жалпы проблемаларды чечүүдө натыйжалуулук деңгээлин жогорулатуу үчүн кластерди түзүүнү жана өнүктүрүүнү шарттайт. Агроөнөржай секторунда кластердик саясатты илгерилетүүнүн факторлору болуп төмөнкүлөр саналат: (i) айыл чарба өндүрүшүндө өлкөлүк жана региондук өзгөчөлүктөрдү эске алуу (реформалардын натыйжалары, кластердин потенциалдуу катышуучуларынын жүйөөлөрү); (ii) кластерлерди өнүктүрүүнүн программаларын түзүү, өлкөнүн/облустун-жергиликтүү бийлик органдарынын стратегиясында тийиштүү бөлүмдөрдү киргизүү; (iii) кластердин негизги катышуучуларынын ортосунда коммуникацияны өнүктүрүү (iv) кластерди колдоонун аспабы катары мамлекеттик заказды активдүү пайдалануу.

215. **Алтынчы** милдетти чечүү ирригация системасын модернизациялоону мамлекеттик колдоого жана максаттуу финансылоого жана жаңы айыл чарба сугат жерлерин иштетүүгө киргизүүгө топтолот, жыл сайын 10 миң га. жаңы жерлер иштетүүгө киргизилет. Суу менен камсыз кылуу системасын куруу инфраструктуралык милдет болуп саналат, ошондой эле социалдык функцияларды да аткарат – жаңы жумушчу орундарды (көбүнчө дыйканчылык секторунда) жана жаңы аймактарды отурукташтыруу үчүн шарттарды түзөт.

216. **Жетинчи** милдетти чечүүнүн алкагындагы саясат чаралары кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүгө багытталат. Агроөнөржай комплексинин ишканаларын колдоонун артыкчылыктуу багыттары болуп тоют, сүттү кайра иштетүү, этти кайра иштетүү өндүрүшү, продукцияны консервациялоо саналат. Айыл чарба продукциясын кайра иштетүүнү жогорулатуу үчүн төмөнкү чаралар кабыл алынат: (i) кайра иштетүү өнөр жайынын жаңыларын түзүү жана иштеп жаткан ишканаларын өнүктүрүү. Кайра иштетүү өнөр жайынын жаңы ишканалары облустук жана райондук адистешүүсүн эске алуу менен жана мамлекеттик-жеке өнөктүк принцибинде кийин мамлекеттин үлүшүн жеке секторго берүү менен түзүлөт, (ii) агроөнөржай комплексинин ишканаларын айыл чарба техникасын жана технологиялык жабдууну сатып алууга инвестициялык кредиттер боюнча үстөк пайызды төлөөгө чыгымдардын бөлүгүнүн ордун толтурууга субсидияларды берүү боюнча мамлекеттин катышуусу менен этап-этабы менен техникалык жана технологиялык модернизациялоо; өнөр жай ишканаларынын лизингдик төлөмдөрүн жарым-жартылай тындырууга субсидияларды берүү; айыл чарба продукциясын кайра иштетүү үчүн жабдуулардын лизингин кеңейтүү.

10.2. Энергетика

217. Энергетика – калктын жашоо деңгээлине жана экономиканын бардык чөйрөлөрүнө түздөн-түз таасир көрсөтүүчү стратегиялык тармак. Кыргыз Республикасынын энергетикалык базасын түзүүдө жана өнүктүрүүдө негизги роль энергетикага таандык экендигин, энергетикалык ресурстардын жалпы көлөмүндө салыштырмалуу салмагы 52,6% түзөөрүн эске алып, энергетикалык секторду өнүктүрүүнүн бул багыты орто мөөнөттө социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө

артыкчылыктуу катары аныкталган. Бул сектордун үлүшүнө ИДПнын 2,0%га жакынды жана өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүнүн 16%ын, республикалык бюджетке кирешенин 10%ы туура келет.

218. Гидроэнергетика. Учурдагы абал жана өнүгүүнүн өбөлгөлөрү. Кыргыз Республикасы экологиялык жактан таза энергиянын ири запастарына ээ. Чоң жана чакан дарыялардын гидроэнергетикалык потенциалы 142,5 млрд.кВт/саат деңгээлинде бааланат, ал азыр 8–9,5% деңгээлинде гана иштеп жатат.

219. Гидроэнергетикалык энергоресурстардын жана энергиянын салттуу эмес булактарынын кайра жаралуусу, аларды пайдалануунун чакан деңгээли, органикалык отунга салыштырмалуу экологиялык жактан айкын артыкчылыктуулугу жана мындан тышкары негизги суу агымдарынын жогорку потенциалдуу кубаттуулугу чоң жана чакан гидроэлектростанцияларды куруунун максатка ылайыктуулугун жана жогорку экономикалык натыйжалуулугун өбөлгөлөйт. Республикадагы электр энергиясынын 80%дан ашыгы Токтогул ГЭСинин каскады тарабынан иштелип чыгат. Бирок бул процессте иш жүзүндө бир да чакан жана орто энергетика ишке кошулган эмес. Бүгүнкү күндө республикадагы чакан дарыялардын гидроресурстарын өздөштүрүү болгону 3%ды түзөт.

220. Азыркы учурда кубаттуулугу 1200 миң.кВт Токтогул ГЭСи, кубаттуулугу 800 миң кВт Күрпсай ГЭСи, кубаттуулугу 450 миң.кВт Таш-Көмүр ГЭСи, кубаттуулугу 240 миң кВт Шамалды-Сай ГЭСи, кубаттуулугу 120 миң Үч-коргон ГЭСи, кубаттуулугу 120 миң кВт. Камбар-Ата-2 ГЭСи, кубаттуулугу 40 миң кВт –Ат-Башы ГЭСи иштеп жатат, бул бүгүнкү күндө 14,8 млрд.кВтч чейин электр энергиясын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет. 2012-жылы иштелип чыгуучу электр энергиясынын көлөмү 14,6 млрд. кВтч деңгээлинде күтүлөт, анын ичинде экспортко - 1600 млн.кВтч күтүлөт.

221. Проблемалар. Электр энергияны керектөөнүн өсүшү (жылына 3%-5% га) жаңы кубаттуулуктардын өсүшүнөн ашат. Алсак, 1990-жылдан 2011-жылга чейинки мезгилде тармактарга эң чоң оорчулук бүтүндөй республика боюнча 1214 мегаваттка, анын ичинде түндүк боюнча 784 мегаваттка, түштүк боюнча – 430 мегаваттка көбөйгөн. Мында кышында электр энергиясын керектөө жайкы керектөөдөн үч эсеге ашат. Бул баанын кыйла өсүшүнөн жаратылыш газын, көмүрдү жана мазутту колдонуунун азайышына байланыштуу, ал жылытууга жана ысык суу менен жабдууга электр энергиясын колдонууга өтүүгө алып келди. Финансылык жана техникалык чектөө шарттарында электр энергетикасынын узак иштеши жабдуулардын техникалык жактан эскиришине алып келди, тармактагы анын деңгээли орточо 60%ды түзөт, анын ичинде Токтогул каскад ГЭСинин жылуулук агрегаттарынын эскирүү деңгээли – 78,8%, ТЭЦтин негизги жабдуулар – 84%ды түзөт. Электр энергиясын берүү чөйрөсүндө жабдуулардын эскириши 36%ды, бөлүштүрүү чөйрөсүндө – 45,3%ды түзөт, ошол эле мезгилде негизги фонддордун эскиришинин кризистик чектик деңгээли 15%ды, кризистик деңгээли – 25%ды түзөт.

222. Керектөөнүн региондук бирдей эместиги да олуттуу. Электр энергиясынын булактарынын 90%дан ашыгы түштүктө жайгашкан, ал эми иштелип чыккан

энергиянын 60%дан ашыгын республиканын түндүк региондору керектейт. Республиканын түндүгү жана түштүгү 500 кВ «Токтогул ГЭСи-Фрунзенская» чубалгысы жана Борбордук Азиянын бириккен энергия системасы аркылуу бириктирилген. Бул чубалгылардын биринде кыйроо болгон учурда түндүк региондордо энергияны керектөөнү 40%га чектөө, түштүк региондордо – 85%га чейин чектөө киргизүү зарыл болот. (Баткен облусу – 85%, Ош облусу – 50%).

223. Коммерциялык жоготуулардын жогору деңгээли электр энергиясын капиталдаштыруунун мүмкүнчүлүгүн чектейт жана аны технологиялык модернизациялоону жүргүзүүнү, аны өнүктүрүү үчүн тикелей чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу мүмкүнчүлүгүн чектейт.

224. Максат: Энергетикалык сектордун негизги максаты Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугун камсыз кылуу жана экспорттук потенциалды өнүктүрүү болуп саналат.

225. Милдеттер: (1) Электр энергиясын, эң оболу ички керектөөчүлөргө берүүнүн ишенимдүүлүгүн жана үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу; (2) энергетика компанияларынын чыгымдарын жабууну камсыз кылган тең салмактуу тарифти жүзөгө ашырууну камсыз кылуу; (3) техникалык да, коммерциялык да жоготууларды кыскартууга жетишүү; (4) энергетикада финансылык жана корпоративдик башкарууну жакшыртуу, коммерциялык жана финансылык тартипти күчөтүү; (5) гидроэнергетиканы рентабелдүү деңгээлге чыгаруу; (6) электр энергиясынын региондук деңгээлинде Кыргыз Республикасынын атаандашуу артыкчылыктарын өнүктүрүү; (7) гидро энергетика долбоорлоруна инвестицияларды тартуунун шарттарын өркүндөтүү.

226. Өнүктүрүү келечектери. Саясат жана чаралар. Электр энергетикасын өнүктүрүүнүн белгиленген милдеттерин жүзөгө ашыруу Кыргызстанга 2017-жылга карата региондогу электр энергиясын ири өндүрүүчүсү болууга, калкты электр энергиясы менен толугу менен камсыз кылууга жана коңшу өлкөлөргө электр энергиясынын экспортун көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

227. Кубаттуулукту өнүктүрүү чөйрөсүндө Камбар-Ата ГЭСи – 1, Сары-Жаз ГЭСин курууну баштоо жана Камбар-Ата – 2 ГЭСинин экинчи жана үчүнчү гидроагрегаттарын киргизүү боюнча курулушту улантууну жана Жогорку Нарын каскадын курууну аяктоону камсыз кылуу керек ГЭС (4).

228. Түштүк региондун электр жабдуусун коңшу мамлекеттердин тармактарынан көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн республиканын түштүгүндө 500/220 кВ «Датка» көмөкчү чордону жана жалпы узундугу 410 км «Датка-Кемин» ЖЧ курууну аяктоо зарыл.

229. Экспорттук потенциалды камсыз кылуу үчүн техникалык-экономикалык негиздемени (ТЭН) даярдап жана «Кемин-Алма-Ата» 500 кВ ЖЧ өткөрүүчү чубалгыларын жана «Кыргызстан-КЭР» 500 кВ ЖЧ жана «Датка-Худжент» 500 кВ ЖЧ («CASA-1000»долбоору) өткөрүүчү чубалгыларын курууну баштоо зарыл.

230. Электр энергетикалык секторун финансылык жакшыртууга багытталган саясат чаралары өзгөртүүсүз болот, бул үчүн электр энергиясынын жоготууларынын 12%дан ашык эмес көрсөткүчүнө, коюлган эсептер боюнча 100%дык чогултууларга жетишүү зарыл, дебитордук карыздын мөөнөттөрү үч

айдан ашпоосу керек, бул энергия компанияларынын техникалык абалын жакшыртууга финансылык каражаттардын көлөмүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

231. Тармакты өнүктүрүүнүн уюштуруучулук жана финансылык маселелерин чечүүгө багытталган тарифтик саясатты иштеп чыгууга туура келет. Тарифтерди бекитүү, электр жана жылуулук энергиясынын өндүрүшүнө, берүүгө, бөлүштүрүүгө жана жүзөгө ашырууга чыгымдарды толугу менен жабууну, ошондой эле негизги фонддорду жаңыртуу жана энергия системасынын ишинин ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу боюнча иштердин зарыл көлөмдөрүн эске алуу менен жүргүзүлөт.

10.3. Кен казып алуу

232. Учурдагы абал жана өнүгүү өбөлгөлөрү. СССР кулаган соң Кыргызстандын кен казуу өнөр жайы бүлүнгөн абалга келген. Кендердин жана шахталардын бир бөлүгү консервацияланып, калгандарында продукцияны өндүрүү ар кандай себептер боюнча кыскартылган болчу. Бардык каалагандарга жер казынасын пайдаланууга укуктуу ар тараптуу экономикалык негиздөөсүз лицензияны акысыз негизде жана лицензия берүүнүн тартибин ар кандай бузуулар менен берүү жеке структуралар тарабынан өлкөнүн акыркы 50 жылдагы геологиялык изилдөөлөрүнүн көлөмдөрү жөнүндө толук маалыматтарды ачыкка чыгарышына алып келди. 900дөн ашык лицензиялардын арасында кен иштетүү тармагында дурус тажрыйбасы бар бир да структура жок, бул экономиканын бул чөйрөсүндө кырдаалдын начардыгын айгинелейт. Кен казуу чөйрөсүндөгү саясат мамлекеттин таламдарын көздөгөн эмес жана бул чөйрөнү атайылап мамлекеттин контролдугунан чыгаруу максатына жүргүзүлгөн. Натыйжада мамлекеттик органдар лицензияларга кызыл кулактык кылууга тыюу салууга жана жер казынасын пайдаланууга укуктуу лицензияга ээ ишкананын уюштуруучу үлүшүн сатуу жолу менен берүүгө жана келечеги бар кен чыккан жерлерге иштерди жүргүзбөстөн жана инвестицияларды тартпастан жылдар бою лицензияны кармап тургандарга бөгөт коюуга мүмкүнчүлүгү жок болгон. Ушунун айынан бир дагы маанилүү пайдалуу кен чыккан жер, «Кумтөр» долбоорунан тышкары, 20 жыл аралыгында эксплуатациялоого киргизилген эмес.

233. Баалуу металлдар менен минералдык чийки заттардын чалгындалган жана тастыкталган запастарынын чоң көлөмдөрүнө карабастан азыркы учурда республикада болгону 4 тоо-кен ишканасы иштеп жатат: Кумтөр жана Макмал алтын кен казуучу (жылына 15-18 тонна, жылына 0.2-0.5 тонна), Хайдаркандагы сымап (жылына 300-320 миң тонна) жана Кадамжайдагы сурьма (жылына 1,5 миң тонна) комбинаты. Мындан тышкары, алтын казуу боюнча анча чоң эмес кендер иштейт – Жамгыр, Терексай, Солтон-Сары жана Иштамберды.

234. Азыркы учурда кен казып алуу өнөр жайында төмөнкү тармактар бар:

Алтын кен казуу өнөр жайы. **Алтындын** запастары 60 негизги кен чыккан жерлер боюнча, 2012-жылдын 1-ноябрына карата алтындын чалгындалган жана тастыкталган запастары 448 тонна жана чачыранды алтындын 24 кен чыккан жерлери боюнча – 5 тонна көлөмү эске алынган. Бардык кен чыккан жерлерден бешөө иштетилип жатат – «Кумтөр», «Макмал», «Солтон-Сары», «Терек» жана «Тереккан». Өнөр жайлык өздөштүрүүгө 6 кен чыккан жер даярдалган («Жерүй»,

«Талдыбулактын сол жээги», «Андаш», «Бозымчак», «Иштамберды», «Куру-Тегерек»), алар боюнча иштеп чыгууга долбоорлор түзүлгөн же долбоорлоо аяктап жатат. Калган объекттерде геологиялык чалгындоо жана издөө иштери жүрүп жатат.

Проблемалар. Бул жагында азыр 258 лицензия эсепте, анын ичинде издөөгө жана чалгындоого жана иштеп чыгууга 225и бар. Лицензиялардын мынчалык саны контролсуздукка жана өзүм билемдикке алып келди. Лицензиялар адегенде өндүрүштү уюштуруу же мамлекеттик запасты толтуруу үчүн берилбестен, алар менен кызыл кулактык кылуу, ал тургай аныкталган запастарды жеке компаниялардын келечектүү запастары катары эл аралык фонддук биржаларда сатуу үчүн берилип келген. Мындай акцияларды сатуудан жер казынасынын ээси – мамлекет эч нерсе албайт. Кызмат адамдарынын шалаакылыгынан (20 жыл ичинде) азыркы учурга чейин алтын кен чыккан жерлерге адегенде алынган лицензиялардын негизги бөлүгү жеке структураларга бир нече жолу кайра-кайра сатылган.

Чечим. (i) «Жер казынасы жөнүндө» мыйзамдын жаңы редакциясы күчүнө киргендигине байланыштуу жалпы мамлекеттик масштабдагы алтын кен чыккан жерлерге мурда берилген лицензияларды узартуу керек. (ii) бир лицензиялык аянтчада издөө жана чалгындоо иштерин өткөрүүгө атаандашкан лицензиаттар менен мамлекеттин мамилелеринин маселесин жөнгө салуу керек. Лицензиялык макулдашууларды жана КР мыйзамдарынын сакталышына контролдукту жана көзөмөлдү күчөтүү зарыл, бул макулдашууларды сактабагандык үчүн чакыртып алууга чейин жоопкерчилик чараларын күчөтүү керек. Мында бул аракеттер инвестициялык макулдашуулардын алкагында өз милдеттенмелерин аткарып жаткан ак ниеттүү инвесторлорго таасирин тийгизбеши керек.

Түстүү металлургия. Сымаптын чийки заттык базасын сымаптын жана Хайдаркан сымап комбинаты иштетип жаткан Хайдаркан», «Новое» сымап-сурьма-флюорит комплекстүү кен чыккан жерлеринин запастары түзөт. Сурьма кен чыгуучу жана «Кадамжай», «Терек», «Хайдаркан», «Новое», «Кассан», «Түндүк Акташ» жана «Абшир» комплекстүү кен чыккан жерлерде сурьманын чалгындалган запастары 265 миң тонна суммасын түзөт. Республикадагы чалгындалган **уран** чыккан жерлер иштелип бүткөн жана акыркы 30 жылда Кара-Балта тоо-кен комбинаты Казакстандан алынып келинген чийки затта иштеп келген. Комбинаттын өздүк чийки зат базасы жок жана анын мындан аркы иши уран чийки затын тыштан берүүгө көз каранды. **Калай жана вольфрамдын ири запастары** «Трудовое», «Үчкошкон» жана «Кеңсуу» кен чыккан жерлерде топтолгон жана 208 миң тонна суммасында калайдын жана 125 миң тонна суммасында вольфрамдын запастарын түзөт. «Трудовое» кен чыккан жеринде өнөр жайлык өздөштүрүүгө долбоор түзүлүүдө, казуу 2013-жылдан эрте башталбайт.

Көмүр казуу өнөр жайы. Көмүр казуу өнөр жайы кризистик абалда турат. Көмүрдүн чалгындалган запастары 1,3 млрд.тоннаны, алдын-ала бааланганы – дагы 2,0 млрд.тоннаны түзөт. Кокс көмүрүнүн геологиялык запастары жана божомолдуу ресурстар 260 млн.тоннага жетет, бул аларды чалгындоо боюнча иштерди баштоого жана коксохимиялык өндүрүштү курууну пландаштырууга мүмкүндүк берет. Тармактын негизги көйгөйлөрүнүн бири көмүр жана мунайгаз өнөр жайынын канааттандыраарлык эмес абалы болуп саналат, алар өзүнүн

потенциалы боюнча өлкөнүн көмүргө болгон суроо-талабын толугу менен жана мунай заттарына болгон суроо-талабын жарым-жартылай канааттандыра алат. Мындай абал көмүрдү ташууга жогору чыгымдар, кен казуу технологиясынын артта калышы, негизги өндүрүштүк фонддордун 95%га чейин абдан эскириши, көмүргө суроо-талап азайган шартта көмүр компанияларынын көпчүлүгүнүн натыйжасыздыгы жана керектөөчүлөрдүн төлөө жөндөмүнүн азайышы менен шартталган. 40-50 жыл мурда түптөлгөн көптөгөн көмүр шахталары жана разрездери көмүрдүн технологиялык эмес запастарын иштетип жатышат. Шахта фонду эскирген, пайдаланылган жабдуулар негизинен бүгүнкү күндүн технологиялык талаптарына ылайык келбейт. Темир жол тарифтеринин кескин өсүшү жана көмүргө суроо-талаптын төмөндөшү көмүр казып алуунун көлөмдөрүнүн төмөндөшүнө, анын кесепети катары анын өндүрүшүнө салыштырмалуу чыгымдардын өсүшүнө алып келүүдө. Мындан тышкары көптөгөн ишканаларда иштер өнөр жай коопсуздугу жана эмгек мыйзамдары жагында КР ченемдик-укуктук актыларын одоно бузуулар менен жүргүзүлүүдө. Көмүр өнөр жайындагы кризистик абалдын негизги себептеринин бири натыйжалуу ээсинин жоктугу, менеджменттин төмөн деңгээли болуп саналат.

Проблемалар. Республиканын **түндүк региондорунда** көмүр кени көп чыккан жерлер Нарын жана Ысык-Көл облустарында жайгашкан. Бирок, дал ушул регион үчүн ички рынокто казакстандын көмүрү басымдуулук кылышы белгиленген. «Турук», «Кара-Кече», «Миң-Куш» жана «Жыргалаң» кен чыккан жерлерин иштетүүгө иштеп чыгуулар боюнча 13 компания менен лицензиялык макулдашуу узак убакыт бою толук көлөмдө аткарылбайт, анткени бардык лицензиаттардын аталган кен чыккан жерлерди натыйжалуу өздөштүрүү үчүн карьералык жабдуулары жок. Көмүр кен чыккан жерлери жер казынасын пайдалануучулардын көптөгөн санын тартуу үчүн көптөгөн участкаларга бөлүнгөн, бул кен казууда технологиялык талаптарды одоно бузуу болуп саналат. Муну менен бирге аларда көмүрдү казуунун көлөмү лицензиялык макулдашууда жазылган көрсөткүчтөрдүн 10%ын да түзбөйт. Жер казынасын пайдалануучулардын мамлекет менен мамилелери башкы макулдашуу, экономикалык контракт же башка жөнгө салуучу документтер менен аныкталган эмес. Натыйжада кен иштетүүлөрүн жүргүзүүгө техникалык долбоорду иштеп чыкпастан жана бекитпестен бардык жер казынасын пайдалануучулардын көмүр казуусуна мамлекет тарабынан контролдук жок.

Өлкөнүн түштүгүндө, «Таш-Көмүр», «Сүлүктү», «Кызыл-Кыя», «Көк-Жаңгак» жана башка кен чыккан жерлер 30 жеке структуралар тарабынан бөлүнүп алынган, алардын бири да кен чыккан жерлерди өздөштүрүүнүн аракеттүү инвестициялык программасын сунуштаган эмес. Кыргыз көмүрүнөн Фергана өрөөнүндө жайгашкан Өзбекстандын жана Казакстандын жылуулук электр станциялары, ошондой эле калктын көп бөлүгү обочо калган.

Чечим. (i) Инвестициялык макулдашууларды түгөлдөөнү жүргүзүү жана лицензиат тарабынан лицензиялык Макулдашуунун шарттарын аткарбаган учурда көмүр кени чыккан жерлердин иштетүүгө берилген бардык лицензияларды жокко чыгаруу.

Мунайгаз өнөр жайы. Мунайдын чалгындалган запастары 97,4 млн.тоннаны, алынуучу - 11,6 млн.т, газ - 4,9 млрд.куб.м. түзөт. Жалал-Абад, Ош жана Баткен облустарында 15 мунайгаз чыккан жерлери иштетилүүдө. Кыргыз Республикасынын мунайгаз тармагы боюнча "Кыргызнефтегаз" акционердик

коому (мындан ары – АК) иш алып барат.

Проблемалар. Бардык мунайгаз чыккан жерлери 70 жыл мурда ачылган, иштетүүнүн акыркы стадиясында жана дээрлик 70%.га иштетилген. Мунайдын калган запастарынан 80%ы кыйынчылык менен алынат. 1992-жылы казылган жаңы мунай скважиналарынын амортизациясы 30%ды түзөт. Ушул факторлордун эсебинен казуу көлөмдөрүнүн табигый төмөндөшү жылына 5 миң тонна мунайды түзөт. Жаратылыш газын алуунун деңгээли кен чыккан жерди иштетүүдөн, жабдуулардын эскиришинен, ошондой эле финансылоонун жоктугунан төмөндөөдө.

Жер казынасын пайдалануучулардын колунда геологиялык чалгындоо иштерин өткөрүүгө 38 лицензия жана чалгындалган запастарды иштеп чыгуу максатында 14 лицензия бар. Лицензиаттардын негизги бөлүгү, «Кыргызнефтьгаз» ААК тышкары, төлөөгө кудуретсиз структуралар болуп саналат, алар лицензияны алуу максатында ишти финансылоо мүмкүнчүлүгү жөнүндө ар кандай жалган документтерди беришкен, кээ бири лицензия алаардын алдында эле каттоодон өтүшкөн. Жер казынасын пайдалануучулар мурда түзүлгөн Макулдашуулардын шарттарын аткарбагандыгына карабастан лицензиялардын мөөнөттөрү бир нече жолу узартылган. Мамлекеттин лицензия берүүгө туура эмес мамилеси мунайгаз тармагын өнүктүрүү үчүн инвесторлор келбей жаткандыгына алып келүүдө.

Чечим. Каралган иштерди аткарбоо жана негизсиз берилген себептерден улам бул тармакта жер казынасын пайдаланууга берилген 38 лицензияны кайтарып алуу керек.

Курулуш материалдары чыккан жерлер. Республиканын аймагында курулуш материалдарынын, тоо-кен жана химиялык чийки заттын жүздөгөн чыккан жерлери чалгындалган. Алардын базасында долбоордук кубаттуулугу жылына 1 млн. тонна болгон 3 цемент заводу (Кант комбинаты), 300 миң тонна («Технолин» ЖЧК) жана 70 миң тонна (Күрмөнтү заводу), ондогон кыш заводдору жана шагыл-кум аралашмаларын, таш, топурак, акиташ, гипс казуу боюнча карьерлер иштейт. Курулуш материалдарынын түзүлгөн чийки зат базасы республиканын керектөөлөрүн толугу менен узак убакытка камсыз кылат жана зарылчылык болсо кыска мөөнөттөрдө курулуш материалдарынын жаңы кен чыккан жерлери чалгындалат.

Проблемалар. Акылга сыярлык ой жүгүртпөстөн жана иштетүүнүн технологиялык принцибин бузуу менен чийки зат чыккан бирдиктүү жерди бир нече участкага бөлүп ар кандай структураларга лицензия берилүүдө. Мисалы, Кемин районундагы «Карагайлыбулак» кен чыккан жери 4 участкага бөлүнгөн. Мына ошентип, экономика үчүн чоң потенциал болгондугуна карабастан, кен эмес чийки зат кызмат адамдары тарабынан мыйзамсыз киреше алуунун чөйрөсү болуп калган жана иш жүзүндө мамлекеттин контролдугунан чыгарылган. Тийиштүү кызматтар бюджеттик каражаттардын жетпегендигине шылтоолоп, жерине баруу менен лицензиялык аянтчадагы казылуучу кен эмес материалдардын көлөмдөрүн аныктабай калгандарына көп болду, тоо-кен жана башка иштетүүлөрдү аткаруунун тууралыгын контролдобой калышкан, бул жер казынасын пайдалануучулар үчүн ар кандай мыйзамга каршы аракеттерди жүргүзүүгө негиз берет.

Чечим. (i) Азыркы учурда кен эмес материалдар жагында колдонулуучу 74 лицензиянын аракетин токтотуу керек ii) Өкмөт бир лицензиялык аянтчада издөө

жана чалгындоо иштерин өткөрүүгө атаандаш лицензиаттар менен мамлекеттин мамилесинин тийиштүү системасын түзүүгө тийиш.

235. КЕН КАЗЫП АЛУУ ТАРМАГЫНДАГЫ ЖАЛПЫ КӨЙГӨЙЛӨР негизинен, реформалардын бүтпөгөндүгү жана жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө жөнгө салуу базанын жеткире иштелип чыкпагандыгы менен байланыштуу. Мамлекет деңгээлинде тармакты өнүктүрүүнүн концептуалдуу жана стратегиялык өңүттөгү бир нече жылга алга конкреттүү программа жок, бул конкреттүү коюлган максаттар жана милдеттер жоктугунан реформаны өткөрүүнү татаалдантат. Жер казынасын пайдаланууга жеткиликтүүлүктү тариздөө жол-жобосу татаал жана көп сандагы макулдашууларды, экспертизаларды, макулдуктарды талап кылат. Колдонуудагы «Жер казынасы жөнүндө», «Мунай жана газ жөнүндө», «Таш көмүр жөнүндө», «Жер казынасын пайдаланууда продукцияны бөлүү боюнча макулдашуу жөнүндө», «Концессиялар жана концессиялык ишканалар жөнүндө» мыйзамдардын жана мыйзамга караштуу башка актылардын кээ бир жоболору бир-бирине карама-каршы келет же кош чечмелөөгө жол берет. Тоо-кен мүлкүнө жана кен чыккан жерлерди иштетүүдө жер пайдаланууга ээлик кылуунун бир катар маселелери жөнгө салынган эмес. Жер казынасын пайдалануу жөнүндө мыйзам мамлекеттик жана жергиликтүү органдардын компаниялардын чарбалык ишине кийлигишүүнүн жогорку деңгээлине жол берет, кызмат адамдарына маселелерди өз каалагандай чечүүгө ашыкча ыйгарым укуктарды берет. Изилденген кен чыккан жерлер бир инвестордон башкасына өткөрүлүп берилет.

236. Кен казып алуучу жаңы ишканаларды долбоорлоо үчүн негиз болгон инфраструктуралык карталар ар кайсы ведомстволордо чар-жайыт топтолгон жана жер казынасын пайдалануучулар үчүн жеткиликсиз. Геологиялык маалыматтын басымдуу бөлүгү эскирген кагаздарда сакталган, мүмкүн болуучу жоготуулар геологиялык тармактын өнүгүүсүн кайра артка тартат жана анын кесепти катары кен казуу өнөр жайынын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Аларды электрондук алып жүрүүчүлөргө өткөрүү өтө эле жайбаракат жүрүүдө.

237. Кен казуу тармагын өнүктүрүүнүн максаттары:

1. Тоо-кен секторунан өндүрүштү диверсификациялоо жана дүйнөлүк экономикага интеграциялоо аркылуу кирешени көбөйтүү .
2. Менчигинин түрүнө жана өлкөлүк таандыктыгына карабастан бардык жер пайдалануучулар үчүн жагымдуу инвестициялык кырдаалды түзүү.
3. Пайдалуу кен чыккан жерлерди өздөштүрүү жана жаңы жумушчу орундарды түзүү.
4. Алдыңкы кен казып алуу технологияларын ишке киргизүү жана казуунун ысыраптуу ыкмаларын колдонууга каршы туруу.
5. Жер казынасын пайдалануучулардын, мамлекеттин жана коомдун таламдарынын тең салмактуулугун сактоого багытталган мамлекеттик жөнгө салууну киргизүү.

238. Милдеттер: (1) мыйзам жана мамлекеттик жөнгө салуу жагында жагымдуу шарттарды түзүү; (2) геологиялык инфраструктураны өркүндөтүү; (3) алтын кен казуу тармагын даярдалган кен чыккан жерлерди эксплуатациялоого киргизүү жолу менен тездикте өркүндөтүү; (4) көмүр жана мунайгаз өнөр жайын жаңы кен чыккан жерлерди эксплуатациялоого киргизүү жана иштелип жаткан кен чыккан

жерлерде казууну көбөйтүү жолу менен тездикте калыбына келтирүү; (5) кен казуу тармактарынын ишинин ачыктыгын жогорулатуу Демилгесинин (ЕІТІ) алкагында милдеттенмелерди аткаруу; (6) кен чыккан жерлер боюнча маалыматтар базасына жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу; (7) аз калдыктуу жана калдыгы жок өндүрүштү кеңири колдонуу жана курчап турган чөйрөнүн экологиясына таасирин минималдаштыруу менен минералдык ресурстарды сарамжалдуу жана комплекстүү өздөштүрүүнү ишке ашыруу.

239. Өнүгүү келечектери. Саясат жана чаралар. Жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө мамлекеттик саясат мамлекеттин жана кен казуу бизнесинин тең салмактуулугун колдоонун негизинде курулмачы. Саясаттын базалык принциби болуп жеке демилгени ар тараптан өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү болушу керек. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тоо кен өнөр жайын өнүктүрүү миссиясын толугу менен жеке секторго жүктөгөн, ал өзүнө жер казынасын пайдалануу жөнүндө мыйзам менен түшүндүрүлгөн жөнөкөй, так жана айкын эрежелердин алкагында финансылык жана адамдык ресурстар менен камсыз кылуу аркылуу коммерциялык тобокелдикти өзүнө алууга тийиш.

240. Кен казуу долбоорлорунун капиталды көп талап кыла тургандыгын жана ички финансылык ресурстардын тартыштыгын эске алып, саясаттын чаралары чет өлкөлүк инвестицияларды активдүү тартууга багытталган. Бир эле маалда жагымдуу инвестициялык климат калыбына келтирилет.

241. Кен казуу бизнесинин шарттарын либералдаштыруу, администрациялык контролдоону кыйла аракеттүү рыноктук (экономикалык) жөнгө салгычтарга алмаштыруу жолу менен мамлекеттин ашыкча контролдоо функцияларын төмөндөтүү, кен чыккан жерлерди иштеп чыгууга укукту соттун чечими боюнча гана жокко чыгаруу мүмкүнчүлүгүн белгилөө, рейдерлик тартып алууларды жокко чыгаруу, администрациялык-укуктук башкаруудан жарандык-укуктук жөнгө салууга акырындык менен өтүүнү камсыз кылуу белгиленген. Жер казынасын пайдаланууга мамлекеттин контролдоо саясатына ачык, так аныкталган нормалар жана критерийлер менен ченемдик мамиле жүзөгө ашырылат.

242. Саясаттын конкреттүү чаралары төмөнкүлөр болот: (i) 2013-2015-жылдарга кен казуу тармагын өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү стратегиясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу (ii) Концессиялар жөнүндө, тоо концессиялары жөнүндө мыйзам долбоорлорунун экинчи пакетин, продукцияны бөлүү жөнүндө макулдашууларды кабыл алуу, келечекте кен казуу бизнесин өнүктүрүүгө багытталган жер казынасы жөнүндө бирдиктүү кодекске аталган мыйзамдарды жана «Жер казынасы жөнүндө» мыйзамды бириктирүү мүмкүн; (iii) жер казынасына жеткиликтүүлүккө жана жер казынасын пайдаланууну администрациялоого укукту тариздөөнү жөнөкөйлөтүү «бирдиктүү терезе» принциби боюнча жер казынасын пайдалануу укугун тариздөө практикасын киргизүү аркылуу жүзөгө ашырылат; (iv) «Жер казынасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын жаңы редакциясын жүзөгө ашыруу боюнча мыйзамга караштуу актыларды кабыл алуу, кыска мөөнөттөрдө жалпы мамлекеттик масштабдагы кен чыккан жерлер боюнча конкурстук ведомстволор аралык комиссияларды, ошондой эле башка кен чыккан жерлер боюнча аукциондорду түзүү. Жер казынасын пайдаланууга укукту тариздөөнүн сүйлөшүүлөр ыкмасынан принципалдуу баш тартуу жана лицензияларды, концессияларды бөлүштүрүүнүн конкурстук-аукциондук ыкмасына өтүү, Өкмөт тарабынан конкурстарды жана соода аукциондорунун айкын жол-

жоболорун колдонууну караган конкурстар жана аукциондор жөнүндө жобону бекитүүсү; (v) акы төлөнүүчү негизде геологиялык фонддорго кеңири жана эркин жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу, фонд маалыматтарынын түп нускаларын берүүгө тыюу салуу жана аны электрондук алып жүрүүчүлөргө тез арада көчүрүү; (vi) иштелген жерлерден рекультивациялоо өткөрбөстөн кеткендиги үчүн, алынган геологиялык маалыматты өз убагында бербөө жана пайдалуу кен чыккан жерлерди мыйзамсыз казуу үчүн жер казынасын пайдалануучулардын жоопкерчилигин жогорулатуу; (vii) геологиялык чалгындоочу жана эксплуатациялык иштерди аттестацияланган жергиликтүү долбоордук компаниялар тарабынан гана долбоорлоонун талаптарын жокко чыгаруу.

10.4. Транспорт жана коммуникациялар

243. Акыркы жылдары өлкөнүн инфраструктуралык системасын күтүүгө, эксплуатациялоого жана өнүктүрүүгө финансылык ресурстардын чектелүүлүгү кыйла деградацияга жана эскиришине алып келди. Бюджеттик каражаттардын чектелүү экендиги инфраструктуралык базаны калыбына келтирүүгө жана жаңы долбоорлорду жүзөгө ашырууга багытталган мамлекеттик инвестициялардын көлөмүн көбөйтүүгө мүмкүндүк бербейт. Бүгүнкү күндө колдо бар жол тармактарын реабилитациялоо жана жаңыларын куруу мамлекеттик кепилдик менен алынган кредиттик каражаттардын кыйла көлөмүнүн эсебинен жүзөгө ашырылат.

244. Бирок кредиттер транспорттук инфраструктураны финансылуодо толук керектөөлөрүн жабууга мүмкүндүк бербейт.

245. Жол тармактарынын, жүргүнчү жана авиа ташуулардын начар абалына байланыштуу көйгөйлөрдөн алганда алар азыркы талаптарга ылайык келбейт, ал эми жүргүнчүлөрдү, жүк жана авиациялык ташуулардын көлөмү тескерисинче жыл сайын 10%га чейин өсүүдө, өнүгүүнүн **стратегиялык максаттуу багыты болуп калктын товарлар рыногуна жана кызмат көрсөтүүлөргө жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу үчүн өлкөнүн транспорттук транзиттик потенциалын жогорулатуу болуп саналат.**

246. Коюлган максатка жетишүү үчүн төмөнкү **милдеттерди** чечүү зарыл: (1) эл аралык транспорттук коридорду түзгөн автомобиль жолдорунун беш маршрутун реабилитациялоо; (2) асфальт төшөлгөн автомобиль жолдорунун ички тармагын сактап калуу жана жакшыртуу; (3) өлкөнүн транспорттук көз карандысыздыгын камсыз кылуу; (4) техникалык-экономикалык негиздемени иштеп чыгуу жана Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун жана өлкөнүн түндүк-түштүгүн бириктирген темир жол бутагын курууну баштоо; %) авиатранспорттук хаб түзүү.

247. Кыргыз Республикасында колдонулуучу транспорттун негизги түрү автомобиль транспорту болуп саналаарын көңүлгө алып, орто мөөнөттү келечекте негизги артыкчылык болуп калктын жүргүнчүлөрдү жана транспорттук жүк ташууларга керектөөлөрүн канааттандыруу, автотранспорт каражаттарынын паркын жаңыртуу жана толуктоо, ошондой эле жол тармагын сактоо жана өнүктүрүү болуп саналат.

248. Транспорттук кызмат көрсөтүүлөрдү өнүктүрүү чөйрөсүндө саясаттын чаралары жалпысынан жол-транспорттук комплексте мамлекеттик-жеке өнөктүк механизмдерин киргизүүгө багытталат. Экономиканын бул секторуна жеке

инвестицияларды, анын ичинде тикелей чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу үчүн максималдуу жагымдуу шарттарды түзүүгө туура келет, ошондой эле инфраструктуралык долбоорлорду өнүктүрүүгө бардык керектөөчүлөрдүн катышуусунун андан ары кеңейүүсүнө көмөк көрсөтүү.

249. **Биринчи милдетти** чечүү Борбордук Азия өлкөлөрүнүн экономикалык кызматташтыгынын программасынын алкагында ишке ашырылат, ал жүргүнчүлөр жана жүк транспортунун макулдашылган региондук ишмердүүлүгүн карайт. Борбордук Азия өлкөлөрү тарабынан соода-сатыкты жана транспорттук каттамдарды өнүктүрүү үчүн тоскоолдуктарды четтетүү боюнча аракеттенүү планы иштелип чыккан. Кыргыз Республикасы аталган программанын активдүү катышуусу болуп саналат жана жөнгө салуучу демилгелөөгө ниеттенүүдө, аны менен катар эле региондук жол инфраструктурасынын участкаларын жакшыртмакчы. Төмөнкү беш эл аралык транспорттук коридорду реабилитациялоо зарыл:

1. Суусамыр – Талас – Тараз (узундугу 199 км);
2. Бишкек – Нарын – Торугарт (узундугу 539 км);
3. Ош – Баткен – Исфана (узундугу 385 км);
4. Каракол – Түп – Кеген (узундугу 76 км);
5. Баткен-Исфана-Сүлүктү (узундугу 120 км).

250. Автомобиль жолдорунун ички тармактарын сактоо жана жакшыртуу боюнча **милдетти** чечүү үчүн жыл сайын төмөнкүлөрдү ишке ашыруу зарыл: (1) 300 км ашык узундукта асфальт бетон төшөлгөн автожолдорунун эскирген катмарын калыбына келтирүү; (2) 150 кмден кем эмес авто жолун асфальт бетон төшөө менен капиталдык оңдоо жүргүзүү; (3) жол-куруучу техниканы жана жабдууларды сатып алууга жыл сайын республикалык бюджеттен 250,0 млн. сомго чейин кароо, беш жыл ичинде механизациялаштыруунун 50% деңгээлине жетишүү; (4) жол инфраструктурасын финансылоо үчүн КММга акциздик салыкты киргизүү.

251. Автомобиль жолдорунун сакталышын камсыз кылуу максатында жол берилген жүктөөлөрдү жана габариттик параметрлерди жөнгө салуу боюнча транспорттук контролду күчөтүү каралат. Бул иш-чаранын алкагында Кыргыз Республикасынын аймагына КМШга катышуучу мамлекеттердин автомобиль жолдору боюнча мамлекеттер аралык ташууларды жүзөгө ашырган транспорттук каражаттардын салмагы жана габариттери жөнүндө Макулдашууга ылайык салмактык жана габариттик параметрлери (ок темирге күч келүү) ашкан транспорттук каражаттардын кирүүсүнө тыюу салуу боюнча ченемдик-укуктук актыларды иштеп чыгуу жана кабыл алуу пландаштырылууда.

252. Өлкөнүн транспорттук көз карандысыздыгын камсыз кылуу боюнча **милдеттерди** чечүү жаңы айланып өтүүчү автомобиль жолдорун куруу аркылуу жүзөгө ашырылат. Коңшу мамлекеттердин аймагын кесип өтпөстөн куруу пландаштырылып жаткан айланып өтүүчү автомобиль жолдорунун жалпы узундугу 170 км ге жакынды түзөт. Айланып өтүүчү автомобиль жолдорун курууда негизги үлүш Баткен облусуна туура келет – мында 125 км автожолдорун куруу талап кылынат.

253. **Төртүнчү жана бешинчи милдетти** чечүүнүн алкагында 2013-жылдын экинчи кварталында Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолунун техникалык-экономикалык негиздемеси иштелип чыгат, бул андан кийин түздөн-түз темир жол куруу процессине киришүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле өлкөнүн түндүгү менен түштүгүн бириктирүүчү темир жол тармагын куруунун техникалык-экономикалык негиздемеси даярдалат. “Манас”. “Ош”, “Ысык-Көл” аэропортторун реконструкциялоо жана модернизациялоо жана алардын базасында авиатранспорттук хабды түзүү жүргүзүлөт.

10.5. Туризм жана кызмат көрсөтүү индустриясы

254. Туризм социалдык проблемаларды чечүүдө маанилүү ролду ойнойт, ал кошумча жумушчу орундарды түзөт жана калктын, тактап айтканда элет жеринде жашаган калктын бакубаттыгын жогорулатат. Азыркы учурда туризм экономиканы жандандыруунун артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналат. ЮНЕСКО туризмди маданий жана гуманитардык өнүгүүнүн башкы факторунун бири катары тааныйт, ал тынчтыкты сактоого, “маданияттардын ортосунда диалог” жүргүзүү жолу менен элдердин жакындашуусуна өбөлгө түзөт.

255. Учурдагы абал жана өнүгүү келечектери. Туризм чөйрөсүндө ийгиликтин индикатору болуп чет өлкөлүк жарандардын каражаттарынын эсебинен келип түшкөн кирешелер саналат. 2011-жылдагы маалыматтарга ылайык туризмден түшкөн киреше 630 миллион АКШ долларын түзгөн жана республикага 2011-жылы 800 миң турист келген. Муну менен туризм чөйрөсүнөн ИДП үлүшү акыркы 5 жылда 4%дын тегерегинде өзгөрүп турат.

256. Бирок өлкөнүн туристтик потенциалы толук көлөмдө пайдаланылбайт. Дүйнөлүк туристтик уюмдун божомолу боюнча Кыргызстан туристтик инфраструктуранын өнүгүүсүнүн тийиштүү деңгээлинде жылына 2,5 млн. чейин чет өлкөлүк туристти кабыл алууга жөндөмдүү, бул көрсөткүч 2011-жылдагыдан 3 эсе ашат.

257. Республика жогорку туристтик-рекреациялык потенциалга ээ, анын аймагында кайталангыс жаратылыштык жана рекреациялык ресурстардын кеңири спектри, улуттук, маданий жана тарыхый мурастын объекттери топтолгон.

258. Ошону менен бирге туризмдин андан аркы өнүгүшүн токтоткон бир катар көйгөйлөр бар. Туристтик инфраструктуранын өнүгүүсүнүн деңгээлинин төмөндүгү, өлкөнүн дээрлик бардык автомагистралдарында сапаттуу жол четиндеги инфраструктуранын жоктугу негизги себептердин бири болуп саналат.

259. Коопсуздуктун комплекстүү системасы тийиштүү деңгээлде уюштурулган эмес. Конок үйлөр жана мейманканалар өз тургундарына мүлктүк да, дене боюнун коопсуздугуна да кепилдик берип жана камсыз кылышы керек. Ошондо гана бизнестин бул чөйрөсү атаандаштыкка жөндөмдүү болот.

260. Туристтик чөйрөнү андан ары өнүктүрүүдө башкы көйгөйлөрдүн бири болуп тейлөөнүн сапатынын жогору эместиги жана тейлөөчү персоналдын чеберчилик деңгээлинин төмөндүгү саналат, бул Кыргызстанга эл аралык жана региондук туризм рыногунда татыктуу атаандашууга мүмкүндүк бербейт. Буга карабастан, республиканын жогорку окуу жайлары башкаруучу звенону окутуп жатышат, билим берүү рыногунда техникалык персоналды окутуу боюнча сунуштар жок.

261. Жогоруда саналган бардык проблемалар дүйнөлүк жана ички туристтик рынокто ата мекендик туристтик продуктунун атаандашууга жөндөмүнүн андан аркы төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Колдо болгон потенциалды жана учурдагы проблемаларды көңүлгө алып негизги максат коюлган: **Кыргызстан Борбордук Азиядагы туризмдин заманбап региондук борбору болушу керек.**

262. Белгиленген максаттарга жетишүү үчүн туристтик кластерлерди түзүү боюнча саясаттын комплекстүү чаралары көрүлөт, бул туристтик продуктту иштеп чыгуу, өндүрүү, илгерилетүү жана сатуу менен алектенген ишканаларды жана уюмдарды чектелүү аймактын алкагында топтоону болжолдойт. «Туризм жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын жаңы редакциясы иштелип чыгат; (ii) туризм чөйрөсүндө башкаруучу звенонун кадрларын жана тейлөөчү персоналды даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу аркылуу кадрларды даярдоо системасын өнүктүрүү; (iii) жол боюндагы мейманканаларды, кемпингдерди куруу, жеңил жана жүк ташуучу автотранспортту токтотуучу жайларды куруу жана башкы автомагистралдарда коштоочу инфраструктураны түзүү боюнча масштабдуу пилоттук долбоорду ишке ашыруу пландаштырылууда. Ушундай долбоорлор региондордун өсүү чекиттери болуп калат, алардын айланасында чакан жана орто бизнести өнүктүрүү жигердешет.

11-глава. ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ЧАР ЖАЙЫТ ПАЙДАЛАНУУДАН АЛАРДЫ ТОПТОШТУРУУГА КАРАЙ (УЛУТТУК ДОЛБООРЛОР)

263. Соңку 5 жыл улуттук долбоорлоонун мүнөзүн түп-тамырынан бери өзгөртүү зарылчылыгын көрсөттү. Улуттук долбоорлордун негизине өлкөнүн азыркы көйгөйлөрүн талдоонун өтө таасын системасы жана аларды чечүү боюнча так милдеттерди коюу алынышы керек. Мамлекеттик башкарууда “өрт өчүрүү командасынын” жана эчак орун алган фактыларга жооп кылуунун жаман тажрыйбасынан баш тартуу керек, келечектүү пландаштыруу – “оорунун кесепетин дарылагандан көрө, анын алдын алуу жакшы” деген тажрыйбага өтүү зарыл. Улуттук долбоорлорду, өнүктүрүү долбоорлорун финансылоодо “калдык принциптеринен” таптакыр баш тартуу камсыз кылынууга тийиш.

264. Өкмөттүн программаларында бардык улуттук долбоорлор толук көлөмүндө жана зарыл мөөнөттөрдө жүзөгө ашырылышына жетишүүнүн так милдети коюлууга тийиш. мамлекет өлкөнүн улуттук долбоорлорун жүзөгө ашырууда саботаж жана коррупциянын ар кандай көрүнүштөрүнө аеосуз күрөш жүргүзүүгө тийиш.

265. Улуттук долбоор – бул Кыргызстандын бардык көйгөйлөрүн чечүүнүн бирден-бир дабаасы эмес. Ошондой эле улуттук долбоорлор – финансылык ресурстарды жөн гана кайра бөлүштүрүү эмес.

266. Эң оболу, улуттук долбоорлорду жүзөгө ашыруу – бул мамлекеттин өнүгүшүнө революциялык көз караш. Өз алдынча турганда долбоорлор – бул өлкөдө турмушту сапаттык жактан өзгөртүү үчүн тандалып алынган өнүгүү жактарын көрсөтүп турган багыттар.

267. Долбоордук мамиле мамлекеттин өнүгүшүнүн негизги чөйрөлөрүн камтыгандыгы менен жакшы. Бул долбоорлор алдыдагы ишмердиктин багыттарын алдыдагы жылдарга көрсөтүүгө тийиш. Ошону менен бирге долбоорлорду жүзөгө ашыруу менен бир учурда тармактардын өздөрүн жаңылоо боюнча иш-чараларды жүргүзүү андан кем эмес мааниси бар милдет.

268. Улуттук долбоорлор Өкмөт, министрликтер, жергиликтүү бийлик эчактан бери “асылып” турган башка маселелерди да эми чечүүгө аргасыз болгудай ойлонуштурулушу жана пландаштырылышы керек. Экономиканы системалуу реформалоо жана улуттук долбоорлор бири-бирине тоскоолдук кылбай, тескерисинче өлкөнү экономикалык өнүктүрүү милдеттерин оптималдуу чечүүгө чыгуу үчүн бири-бирин толуктап турууга тийиш.

269 Саламаттыкты сактоо, коргонуу, билим берүү же айыл чарбасы финансылоонун жетишсиздигин сезип жатат. Бирок, бардыгына бир учурда тез жардамдашуу мүмкүн эмес. Акча каражаттары аргасыз абалдагы эмес, кийин түзүмдүк реформалардын же өнүктүрүү программаларынын чегинде эч кандай каражаттар жардам бере албай турган, толук кыйроодон сактап калуу керек болгон жактарга бөлүнүүгө жана жумшалууга тийиш.

270. Алсак, 2011-жылы саламаттыкты сактоодо жана билим берүүдө эмгек акылар

жогорулатылды. Мындай чечимди сындоонун негизи бар: эмнеге башка социалдык жана бюджеттик кызматкерлерди саламаттыкты сактоого же билим берүүгө кошууга болбосун? Өкмөт буга алгачкы кадам катары барды, анткени ал жерде өзгөчө курч кырдаал турган. Эгерде идея үчүн гана иштеп жатышкан врачтар менен мугалимдерден айрылсак, анда келечекте саламаттыкты сактоонун жана билим берүүнүн жаңы моделдеринин чегинде акчаларды эч ким өздөштүрбөй калат.

271. Улуттук долбоорлорду финансылоо идеологиясы – бул мүмкүн болушунча натыйжа алуу менен таамай салымдарды салуу. Алар акчаларды жөн гана таратууну, болгондо да мамлекеттик каражаттардын эсебинен жеке инвестицияларды алмаштырууну талап кылбайт.

272. Мамлекеттин финансылык каражаттары, эң оболу, каражаттарды сабаттуу өздөштүрүү үчүн шарттар түзүлгөн, даярдык көрүү иштери жүргүзүлгөн, инвестицияларды жана инновацияларды кызыгуу менен күтүп жаткан жерлерге жөнөтүлүүгө тийиш.

273. Улуттук долбоорлордун каражаттарын так ушундай чыгымдасак, алар экономикага улуттук өнүмдү өстүрүү, жаңы салыктык түшүүлөр, жаңы жумуш орундары катары көбөйтүлгөн түрүндө кайтып келет. Бул эй керектүү маселелерди андан ары чечүүгө мүмкүнчүлүк берет. Жөн гана дотацияга жумшалган акча кырдаалды да оңдой албайт жана мамлекеттин ресурстарынан биротоло жок болот.

274. Албетте, улуттук долбоорлорду жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө жер-жерлерде уурулук жана саботаж коркунучтары болот. Андай көрүнүштөрдү жоюунун биринчи жана зарыл шарты – бул долбоордун бардык катышуучуларынын өз ара аракеттенишинин так жөнгө салууну сапаттуу пландаштыруу жана аныктоо.

275. Экинчи шарт – бул бардык этаптарда долбоорлордун илгерилешине мониторинг жүргүзүү жана контролдоо. Заманбап башкаруу жана маалыматтык технологияларды, анын ичинде долбоорлордун аткарылышын автоматташтырылган режимде контролдоого мүмкүндүк берген технологияларды пайдалануу зарыл.

276. Үчүнчү зарыл шарт – долбоордук мамиле. Ар бир долбоор боюнча министрликтер үчүн да, региондордун өңүтүнөн да кварталдык этаптык контролдук көрсөткүчтөр бекитилүүгө тийиш. Аларга жетишүү катуу контролго алынууга тийиш.

277. Улуттук долбоорлорду жүзөгө ашырууга контролдук кылуу боюнча ишке коомдук контроль да тартылууга тийиш, анын үстүнө ачыктык жана маалымдуулук – долбоордун өзүнө киргизиле турган башкы принциптердин бири. Жүзөгө ашырылуучу долбоорлор улуттук деп аталат, бул маалымат жана контролдоо укугуна дээрлик бардык саясий күчтөр, бардык коомдук бирикмелер ээ болот дегендик. Бирок контролдук кылуу демейки иштөөгө тоскоолдук кылып, аны бюрократтык создуктурууга айландыруу дегенди билдирбейт. Өлкөнүн алдында турган жана чечилишин өлкөбүздүн жарандары күтүп жаткан артыкчылыктуу

милдеттерди чечүүгө администрациялык ресурстарды топтоо зарыл.

278. Мамлекетке улуттук масштабдагы конкреттүү долбоорлорду жүзөгө ашырууга өз күч-аракетин топтоп жана инвестициялардын “чачыранды” болуу практикасынан баш тартуу зарыл.

279. Кийинки 5 жыл аралыгында экономиканын стратегиялык тармактарында бир катар инвестициялык долбоорлор жүзөгө ашырылат. Өзгөчө **айыл чарбасында** долбоорлорду жүзөгө ашырууга көңүл бурулат. Өлкөнүн түштүгүндө сугат суусунун жоктугу жана жетишсиздик көйгөйүн чечүү үчүн сугаруу системасын куруу жана реабилитациялоо боюнча ирригациялык долбоорлор жүзөгө ашырылат. Ошону менен бирге азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга, айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана агроөнөржай комплексинде кластерлерди түзүүгө багытталган 8 долбоор ишке ашырылат.

280. **Энергетикада** энергия менен жабдуунун ишенимдүүлүгүн күчөтүүгө жана энергетика тармагында экспорттук потенциалды жогорулатуу (техникалык-экономикалык негиздемени жана Камбар-Ата ГЭС-1 курууну аяктоо, Камбар-Ата-2 экинчи жана үчүнчү агрегаттарын ишке киргизүү боюнча курулушту, ГЭСтин Жогорку-Нарын каскадын курууну улантуу) боюнча долбоорлор ишке киргизилет. Түштүк региондордун электр жабдуусунун көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн республиканын түштүгүндө “Датка” 500/220 кВ көмөкчү чордонун жана жалпы узундугу 410 км “Датка-Кемин” ЖЧ куруу аяктайт. Энергетика жагында стратегиялык долбоорлор энергетикалык коопсуздукту камсыз кылууга багытталган.

281. **Транспорт жана коммуникациялар чөйрөсүндөгү** инфраструктуралык долбоорлорго да көңүл бурулат. Сооданы жана транспорттук каттамдарды өнүктүрүүдө тоскоолдуктарды четтетүү үчүн эл аралык транспорттук коридорлорду жана автожолдорду (Суусамыр-Талас-Тараз, Бишкек-Нарын-Торугарт, Ош-Баткен-Исфана, Баткен-Исфана-Сүлүктү) куруу жана реабилитациялоо боюнча долбоорлор ишке ашырылат. Транспорт секторундагы ири долбоорлордун бири “Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан” темир жолун курууну баштоо болуп саналат. Ошондой эле аба кыймылын уюштуруунун (АКУ) улуттук системасын модернизациялоо боюнча долбоор ишке ашырылат.

282. Ошондой эле “Дордой” жана “Кара-Суу” дүң соода базарларында **өндүрүштүк-логисттик комплекстерди** түзүү жана өнүктүрүү, айыл чарба продукциясын Бажы союзунун өлкөлөрүнө экспорттоо боюнча товар өткөрүүчү инфраструктураны куруу, “Текстиль-тигүү өндүрүшү үчүн технополис” долбоорун жүзөгө ашыруу боюнча инвестициялык долбоорлор жүзөгө ашырылат.

12-глава. КҮТҮЛГӨН НАТЫЙЖАЛАР

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн Жол картасы мамлекет жалпысынан ишмердүүлүгүн башкы реформаларга жана стратегиялык багыттарды өнүктүрүүгө топтой алат дегенди билдирет. Өз мүмкүнчүлүктөрүнө таянуу узак мөөнөтүү динамикалуу өнүгүү үчүн негиз болуп саналат. Кыргызстанды өнүктүрүүнүн экономикалык “Жол картасын” жүзөгө ашыруунун башкы натыйжасы төмөнкүлөр: экономиканы өнүгүүнүн туруктуу жана бекем жолуна алып чыгуу, жаңы жумуш орундарын түзүү жана кыргызстандыктардын жашоо деңгээлин жогорулатуу, демек, кыргыз мамлекеттүүлүгүн жана өлкөнүн улуттук коопсуздугун чыңдоо болуп калууга тийиш. 2013-2017-жылдары жүргүзүлө турган иштердин башка маанилүү артыкчылыктары болуп экономиканын фундаменталдуу негизин – жеке менчиктин ишенимдүү корголушун камсыз кылуу, коррупциянын деңгээлин олуттуу төмөндөтүү жана калктын мамлекетке болгон ишенимин жогорулатуу саналат.

2017-жылга карата кыргыз экономикасынын өнүгүү тенденциясында бурулуш болуп керектөөчүлүктөн стратегиялык тармактарды өнүктүрүүнүн “таянуу чекиттерине” - улуттук масштабдагы инвестициялык долбоорлорго негизденген инвестициялык экономиканын форматына өтөт. Ошону менен улуттук долбоорлорду, өнүгүү долбоорлорун финансылоонун “калдык принцибинен” таптакыр баш тартуу камсыз кылынат.

5 жыл аралыгында түзүлгөн структуралык кайра түзүүлөр үчүн платформа, энергетика секторунда кубаттуулуктарды өстүрүү боюнча ири инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашыруу 2017-жылга карата өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыз кылат. Өлкөнүн бүткүл аймагында калыс баа боюнча энергия ресурстары менен үзгүлтүксүз жабдуу камсыз кылынат, электр энергиясына ички суроо-талап канааттандырылат жана региондо электр энергиясын экспорттоодо Кыргызстандын үстөмдүк кылышына шарт түзүлөт. Экологияны сактоо менен жаратылыш ресурстарын акылга сыярлык пайдаланууга жетишилет.

Трансулуттук магистралдар гана эмес, ошондой эле ички республикалык маанидеги жолдорду да куруу жана реконструкциялоо ырааттуу жүргүзүлөт. 2017-жылга карата региондук кубаттуу транспорттук-логисттик түйүндү куруу идеясы жүзөгө ашырылат. Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун, өлкөнүн түндүк-түштүгүн бириктирүүчү темир жол бутагын куруу боюнча иштердин чоң көлөмү жүргүзүлөт. Кыргызстанда региондук авиаташуулар борборун түзүү долбоорун жүзөгө ашыруу башталат.

Телекоммуникациялык инфраструктура өнүгөт, байланыштын андан ары өнүгүүсү жана өлкөнүн региондорун камтууну кеңейтүү үчүн бардык шарттар түзүлөт. 2017-жылдан кеч эмес сапаттуу байланыш, интернет жана санариптик телекөрсөтүү Кыргыз Республикасынын каалаган жеринде жеткиликтүү болот.

Кыргызстанды өнүктүрүүнүн “Жол картасында” белгиленген экономикалык саясатты жүзөгө ашыруунун натыйжасында экономикалык өсүш туруктуулукка жана стабилдүүлүккө ээ болот, бюджет баланстуу, инфляцияны болжолдосо болот, ал эми Кыргызстанды дүйнө жүзү кедей өлкө жана жакыр эл деп эсептебей калат. Экономикалык өсүштүн оң таасири сезилээрлик болуп, өлкөнүн мүмкүнчүлүктөрү көптөгөн социалдык маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берет.

ИДПнын өсүү темпи жылына орточо кеминде 7% болгондо 2013-2017-жылдардагы мезгилде ИДП өлчөмү номиналдуу алганда 2017-жылга карата 630 млрд. сомго жакынды түзөт жана 2 эсеге көбөйөт,.

Калктын жан башына ИДП өлчөмү кеминде эки эсеге көбөйөт. 2012-жылы 1200 АКШ долларынан 2017-жылы 2500 АКШ долларына чейин жогорулайт. Бул республиканы кирешелери орто деңгээлдеги өлкөлөрдүн катарына жакындатат.

2013-2014-жылдары инфляция бир орундуу сандын (9%дан ашпаган) чегинде болот, ал эми 2015-жылдан баштап 7%дан ашыгыраак болоору күтүлүүдө. Мамлекеттик карыз ИДПга карата 40%га жакынды түзөт, бул 2012-жылга салыштырмалуу 8 пайызга төмөн.

Бирок экономиканын өсүшүнүн кургак сандарынын артынан адамдар экономиканын өсүшү анын жашоосун, анын үй-бүлөсүнүн, балдарынын жашоосун жакшырткандыгын көрүүгө тийиш

Мамлекет экономиканын адамдардын жашоо-турмушуна реалдуу коркунуч келтирген жана мамлекеттин жоопкерчилиги зарыл болгон тармактардагы процесстерди гана жөнгө салууну улантат. Башка багыттарда мамлекет бизнести жөнгө салууну, лицензияларды жана уруксат берүүлөрдү кеминде эки эседен ашыкка кыскартуу, текшерүүлөрдү жүргүзүү системасын минимумга жеткирүү, бизнес менен бийликтин өз ара аракеттенишин жакшыртуу аркылуу өзүнүн катыштыгын кыскартат.

5 жылдын ичинде 350 миңден ашык кошумча жумушчу орундарын түзүү пландаштырылып жатат, демек, ар бир үй-бүлөдө жок дегенде бирден иштеген адам болушу керек. Муну менен бирге орточо эмгек акы экономикада 11, 5 миң сомдон 2017-жылга карата 26 миң сомго чейин өсөт.

2017-жылга карата кедейликтин деңгээли кагаз жүзүндө эмес, реалдуу түрдө 37%дан 25%га чейин же 12%га кыскарат. Кедейликти кыскартуунун ар бир пайызы – бул өлкөнүн бүткүл калкынын 60%дан ашыгы жашаган айыл тургундарына олуттуу жардам. Айыл чарбасы айыл калкынын кирешелеринин жана бакубаттыгынын ишенимдүү жана кепилденген булагы болот.

Фискалдык система төлөөчүлөрдүн ак ниеттүүлүгүнө жана демилгелүүлүгүнө багыттанат. Жалпысынан салык системасы эл аралык жана региондук бизнес үчүн жагымдуу болууга тийиш, ошондой эле өлкөнүн ичинде ири, орто жана чакан бизнес үчүн калыс болушу керек.

Мамлекет экономиканын адамдардын жашоо-турмушуна реалдуу коркунуч келтирген жана мамлекеттин жоопкерчилиги зарыл болгон тармактардагы процесстерди гана жөнгө салууну улантат. Башка багыттарда мамлекет бизнести жөнгө салууну, лицензияларды жана уруксат берүүлөрдү кеминде эки эседен ашыкка кыскартуу, текшерүүлөрдү жүргүзүү системасын минимумга жеткирүү, бизнес менен бийликтин өз ара аракеттенишин жакшыртуу аркылуу өзүнүн катыштыгын кыскартат.

2017-жылга карата Кыргызстан ыкчам өнүгүп жаткан, борбордук азия регионунда жана дүйнөлүк шериктештикте атаандаша алган мамлекет болууга

тийиш. Беш жылдын ичинде негизинен эмгекти региондук бөлүштүрүүдө Кыргызстандын орду калыптанат Ишканалар иштеп, атамекендик өндүрүштүн продукциясы ички рынокто гана эмес, ошондой эле чет өлкөдө да кеңири чыгарылып, кыргызстандык брендди оңой таанууга болот. Кыргызстандын Борбордук Азия регионунда маанилүү финансылык, иштиктүү жана туристтик-маданий борборлордун бири катары калыптануусу үчүн шарттар түзүлөт.

Кыргызстандын таламдары ар кандай эл аралык бирикмелерде өлкөнүн мүчөлүгүн активдүү пайдалануу менен алга илгерилейт. Биздин өлкө акырындык менен региондук жана дүйнөлүк өнүгүүдө маанилүү функцияларды аткарган эл аралык ишенимдүү өнөк катары бекемделет.

Мында Кыргызстандын өнүгүүсүнүн Жол картасында түптөлгөн кайра түзүүлөргө жетишүү жана конкреттүү иш-чараларды жүзөгө ашыруу бийликтин үч: мыйзамдык, аткаруу жана сот бутагынын текшерилген, ырааттуу жана консолидацияланган ишмердүүлүгүнөн тикелей көз каранды экендигин так түшүнүү керек.

Кыргызстандын өнүгүүсүнүн Жол картасын жүзөгө ашыруунун башкы натыйжасы биздин экономиканы, мамлекетти, коомду, ар бир адамды, бүтүндөй биздин өлкөнү өнүгүүнүн стабилдүү жана туруктуу жолуна алып чыгуу болушу керек. Бул жолдун аягы эмес, анын башталышы гана. Бирок БИЗ БИРГЕ ишенимдүү алга илгерилөө менен БИРГЕ өз максатыбызга жетебиз.

11-главага тиркеме

1-таблица. Агроөнөржай комплексиндеги инвестициялык долбоорлор (2013-2017-жж.)

№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылоонун күтүлгөн булагы
1.	Минералдык жер семирткич чыгаруу боюнча заводдун курулушу	2 млн. долл	Мамлекеттик жеке өнөктөштүк
2.	14 үрөнчүлүк чарбаны түзүү	7,4 млн. долл	ЮСАИД
3.	Тандалган айыл чарба кооперативдеринин суроо-талаптарын толук камсыз кылуу үчүн өлкөнүн ар бир облусунда бирден асыл тукум чарбаларынын тармагын түзүү.	8,5 млн. долл	ЮСАИД
4.	Сапат сертификатынын эл аралык стандарттарына ылайык заманбап лабораториялардын комплексин түзүү	1,6 млн. долл	Дүйнөлүк банк
5.	«Кыргызпочтасы» МИ реформалоо жана анын базасында ар бир айыл өкмөтүнө сунуш кылынган банктык кызмат көрсөтүүлөрдүн толук спектрин берген почта-сактык системасын түзүү	5,55 млн. долл	Дүйнөлүк банк
6.	Бодо малды жасалма уруктандыруу пункттары үчүн жабдууларды сатып алуу (300 комплект)	0,5 млн. долл.	Түрк кредити
7.	Айыл чарба техникасынын лизингин – техниканын 325 бирдигин финансылоо	10,0 млн. долл.	Түрк кредити
8.	КРАМ караштуу Суу чарба жана мелиорация департаментин курулуш техникасы менен жабдуу	10,0 млн. долл.	Түрк кредити
9.	(Баткен облусунун Кадамжай районундагы Бүргөндү массивинде) ирригациялык курулуштарды курууну аяктоо жана 3498 га жаңы	420 млн.сом 9,0 млн. долл.	Түрк кредити

№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылуунун күтүлгөн булагы
	сугат жерин ишке киргизүү		
10.	Баткен облусунун Кадамжай районундагы Каракыштак-Боз каналын куруу. 600 га жаңы сугат жерин өздөштүрүү пландаштырылууда, 700 га жерде суу менен камсыз кылууну жогорулатуу жана өнөр жайлуу Кызыл-Кыя шаарынын ичилүүчү суу менен камсыз кылуу пландаштырууда.	279,76 млн. сом (5,8 млн. долл.)	КЭР кредити
11.	Баткен облусунун Баткен районундагы Рават айылында СЖБ куруу. 28 га жаңы сугат жерин ишке киргизүү жана 80 га жерди суу менен камсыз кылууну жогорулатуу	60,0 млн. сом (1,25 млн. долл.)	КЭР кредити
12.	Баткен облусунун Лейлек районундагы Максат поселкасында Арка массивине суу берүү менен дюкерди куруу. Долбоор менен 1800 га жаңы сугат жерин өздөштүрүү жана 7551 га аянтты суу менен камсыз кылууну жогорулатуу каралган.	1350 млн.сом (27,8 млн.АКШ долларына жакын)	КЭР кредити
13.	Баткен облусунун Баткен районундагы сугат жерлерин комплекстүү реконструкциялоо (мурдагы “Төрт-Күл” совхозу”). Долбоор менен жаңы сугат жерлерин өздөштүрүү жана келечекте аларды 2293 га чейин жеткирүү каралууда.	Объектин биринчи этабынын сметалык наркы - 508,1 млн. сом. (10,6 млн. долл.)	КЭР кредити
14.	Баткен облусунун Баткен районунда Р-4хв каналын куруу жана колдонуудагы Р-4 каналын жакшыртуу. Жаңы сугат жерлерин өздөштүрүү аянты 1000 га түзөт.	250,0 млн. сом (5,2 млн. долл.)	КЭР кредити
15.	Баткен облусунун Кадамжай районунда Молдо-Нияз СПА каналын куруу. 410 га жерди суу менен камсыз кылууну жогорулатуу менен 300 га жаңы сугат жерлерин	200 млн. сом. (4,2 млн. долл.)	КЭР кредити

№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылоонун күтүлгөн булагы
	өздөштүрүү пландаштырууда.		
16.	Жалал-Абад облусунун Аксы районунда Ренжит өрөөнүн суу менен камсыз кылууну жогорулатуу үчүн Беш-Батман каналынын акыркы бөлүгүн реабилитациялоо.	382,2 млн. сом (8 млн. долл.)	КЭР кредити
17.	Жалал-Абад облусунун Сузак районунда "Курманбек" жана "Көкарт" айыл өкмөттөрүндө Көкарт дарыясынан алып сугатты өнүктүрүү. 3500 га жерди суу менен камсыз кылууну жогорулатуу менен аянты 2770 га жаңы сугат жерлерин өздөштүрүү пландаштырууда.	7,1 млрд. сом (148 млн. долл.)	КЭР кредити
18.	Ош облусунун Кара-Кулжа районунда Буйга каналын куруу. 1900 га жаңы. сугат жерлерин өздөштүрүү пландаштырууда.	626,0 млн. сом (13 млн. долл.)	КЭР кредити
19.	Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Шибе-Жекенди каналын куруу.	400,0 млн. сом (8,3 млн. долл.)	КЭР кредити
20.	Ош облусунун Ноокат районундагы Ынтымак айыл өкмөтүнүн Каримберди каналын куруу. Долбоор менен 825 га жерди суу менен камсыз кылууну жогорулатуу менен 2000 гектар жаңы сугат жерлерин өздөштүрүү пландаштырууда.	360,0 млн. сом (7,5 млн. долл.)	КЭР кредити
21.	Нарын облусунун Ак-Талаа районундагы Ак-Сай дарыясында башкы суу алуу түйүнүн реабилитациялоо. Долбоор менен 200 га жерди суу менен камсыз кылууну жогорулатуу менен 500 га жаңы сугат жерлерин өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.	80,0 млн. сом (1,7 млн. долл.)	КЭР кредити
22.	Талас облусунун Кара-Буура	450,0 млн. сом	КЭР кредити

№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылуунун күтүлгөн булагы
	районундагы Сарымсак каналын реконструкциялоо. Долбоор 2000 га жерди өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет, 1600 га суу менен камсыз кылуу жогорулайт.	(9,4 млн. долл.)	
23.	Чүй облусунун Чүй районундагы Шамшы дарыясында СЖК куруу.	200 млн. сом (4,2 млн. долл.)	КЭР кредити
24.	Чүй облусунун Москва районундагы Ак-Суу дарыясында СЖК куруу, жаңы сугат жерлерин ишке киргизүүнүн суммасы 13068 га түзөт, 21046 га суу менен камсыз кылуу жогорулайт.	4928,07 млн. сом (103 млн. долл.)	КЭР кредити
	АӨК боюнча жыйынтык	412,5 млн. долл.	

2-таблица. Энергетикадагы инвестициялык долбоорлор (2013-2017-жж.)

Энергетика			
№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылоонун күтүлгөн булагы
1.	500 кВ «Датка–Кемин ЖЧ жана 500 кВ “Кемин” КЧ куруу	389 млн.долл	Экспорттук-импорттук банк (КНР)
2	Кыргызстандын түштүгүн электр менен жабдууну жакшыртуу үчүн 500 кВ «Датка» КЧ жана 220 кВ ЖЧ куруу	208 млн.долл	Экспорттук-импорттук банк (КНР)
3.	Жогорку-Нарын ГЭСинин каскадын куруу	412 млн.долл.	Россия Федерациясынын инвестициясы
4.	Камбар-Ата ГЭС-2нин 2- жана 3- гидроагрегатын ишке киргизүүнү камсыз кылуу.	2-чи – 131 млн.долл 3-чү – 131 млн.долл	Инвестициялар, “Электр станциялары” ААКтын жеке каражаттары
5.	Камбар-Ата ГЭС-5нин куруу	3,4 млрд.долл.	Россия Федерациясынын инвестициясы
.6.	Бишкек шаарынын Ак-Ордо турак жак конушунда көмөкчү чордон куруу	5 млн.долл	Түрк кредити (2013)
.7.	Ат-Башы ГЭС реконструкциялоо	18,9 млн.долл.	Тикелей инвестициялар, “Электр станциялары” ААКтын жеке каражаттары
.8	Энергетика секторун реабилитациялоо долбоору	55,0 млн. АКШ долл.	Азия өнүктүрүү банкы (2012)
.9.	Бишкек шаарынын ЖЭБ реконструкциялоо	150 млн.долл	“Электр станциялары” ААКтын жеке каражаттары, тикелей инвестициялар

10.	ГЭСТИ реабилитациялоо	12,0 млн. АКШ долл.	Ислам өнүктүрүү банкы(2013-жыл)
11.	Үч-Коргон ГЭСин реконструкциялоо	46, 5 млн. долл.	Тикелей инвестициялар
12.	Чакан ГЭСтерди өнүктүрүү	22 млн.долл	Тикелей инвестициялар
13..	Бардык КТП РЭК электр энергиясын эсептөө жана электрондук электр эсептегичтер менен камсыз кылуу үчүн АСКУЭ системаларын киргизүү.	44,8 млн.долл.	Азия өнүктүрүү банкы
14.	Энергетика секторунун ачыктыгын жогорулатуу жана электр энергиясынын коромжусун кыскартуу	15,0 млн. АКШ долл.	Дүйнөлүк банк (2014)
15.	Бөлүштүрүү компанияларын реформалоо долбоору	15,0 млн. АКШ долл.	Азия өнүктүрүү банкы (2014)
	Энергетика боюнча жыйынтык	5 млрд. 55 млн.	

3-таблица. Транспорт жана коммуникация чөйрөсүндө инвестициялык долбоорлор (2013-2017-жж.)

Транспорт			
№	Долбоордун аталышы	Жалпы нарктык баасы, млн. АКШ доллары.	Финансылоонун күтүлгөн булагы
1.	Бишкек шаарынын жолдорун салуу жана реконструкциялоо (10 объект)	30 млн. долл.	Түрк кредити
2.	Автожол техникаларын жана жабдууларды сатып алуу. Автогрейдерлер – 43 бирдик Автожүктөгүчтөр – 20 бирдик Асфальто бетон заводдору – 3 бирдик.	10 млн. долл.	Түрк кредити
3.	Тараз-Талас-Суусамыр автожолун реабилитациялоону камсыз кылуу (II фаза)	20,1 млн.долл.	Ислам өнүктүрүү банкы, Сауд өнүктүрүү Фонду, Республикалык бюджет
4.	Бишкек-Нарын-Торугарт автожолун реабилитациялоону камсыз кылуу	176,5 млн.долл	Азия өнүктүрүү банкы
5.	Ош-Баткен-Исфана автожолун реабилитациялоону камсыз кылуу	49,6 млн.долл	Дүйнөлүк банк
6.	Баткен-Исфана-Сүлүктү а/ж куруу (реабилитациялоо)	100 млн.долл.	КЭР кредити
7.	Аба кыймылын уюштуруунун (АКУ) улуттук системасын жаңылоо боюнча долбоорду жүзөгө ашыруу.	30 млн. долл	АКШнын гранты
8.	«Манас, «Ош», «Ысык-Көл» аэропорттору үчүн навигациялык жабдууларды жана техникалык каражаттарды жаңылоо жана сатып алуу.	11,3 млн. долл.	Тикелей инвестициялар
9.	«Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан» т/ж магистралын куруу боюнча	1,0 млн. долл	Кытай Эл Республикасы

	ТЭН иштеп чыгуу.		
.10	ТЭН иштеп чыгуу жана өлкөнүн түндүк-түштүгүн бириктирген темир-жол бутагын куруу.	450 млн.долл.	Россия Федерациясынын инвестициясы
	Транспорт боюнча жыйынтык	897, 5 млн.долл.	

4-таблица. Инвестициялык, өндүрүштүк-логистикалык долбоорлор

1.	«Дордой» жана «Кара-Суу» өндүрүштүк-логистикалык комплекстерин өнүктүрүү» долбоорун жүзөгө ашыруу.	40 млн.долл.	Жеке инвестициялар
2.	“Бажы союзунун өлкөлөрүнө агропродукцияларды экспорттоо боюнча КР товар өндүрүү системасынын инфраструктураларын куруу” долбоорун жүзөгө ашыруу.	40 млн.долл.	ЕАБР, жеке инвестициялар
3.	“Текстиль-кийим тигүү өндүрүшү үчүн технополис” долбоорун жүзөгө ашыруу.	10 млн.долл.	Жеке инвестициялар
	Жыйынтыгы	90 млн. долл	